

National Library
And Archives Of
The I. R. Of Iran

journal of Iranian- Islamic Studies

Print ISSN 2322-2891

Online ISSN 2717-2961.

Vol12.No2. Summer 2022. PP.1-29.

Documentary recognition and critical study of commentary narratives attributed to Imam Hasan Askari (A.S)

Kazem Ostadi¹

1. Assistant Professor of Quranic and Hadith Sciences, Mofid University, Qom, Iran. kazemostadi@gmail.com

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: Research Article</p> <p>Article history: Received: 14 Marc 2022 Received in revised form: 7 Jun 2022 Accepted: 10 Augu 2022 Published online: 23 Augu 2022</p> <p>Keywords: Imam Hassan Askari (AS). Al-Ḥasan al-Uṭrūsh, Nasser Uṭrūsh Zaidi, Book of Tafsir, Imami, Zaidi.</p>	<p>Regarding The book of interpretation "Tafsir" attributed to Imam Hasan Askari (AS), there are many discussions and critical opinions in some old and new sources. Due to the existence of disagreements about this interpretation and especially doubt in attributing this interpretation to Imam Hasan Askari (AS), the question arises whether this book of interpretation "Tafsir" can be attributed to the last Shia imams, especially Imam Hassan Askari Attributed? Is this interpretation of Imam Hasan Askari (AS)? Are there signs in the text of this commentary that can be used to identify the author of the commentary? Therefore, the present research has investigated the three narrations of the previous narrators of this commentary with the historical method to show with reasons and clues who is the owner of the commentary. Investigations showed that according to all the historical and narrative evidence, this book is consistent with the life, history, and position of al-Nāṣir al-Uṭrūsh in Tabaristan. Therefore, it can be concluded that the character of the narrator of Tafsir in these narrations is Abū Muḥammad al-Ḥasan ibn 'Alī ibn al-Ḥasan ibn 'Alī ibn 'Umar al-Ashraf ibn 'Alī Zayn al-'Ābidīn (<u>Medina</u>, c. 844 – <u>Amul</u> January/February 917), better known as al-Ḥasan al-Uṭrūsh (<u>Arabic</u>: الحسن الأطروش), nicknamed al-Nāṣir li'l-Ḥaqq al-Uṭrūsh Zaidi ("Defender of the True Faith"). Since this article is historical and is based on information from historical and interpretive sources, hence the research method in this article is descriptive-analytical.</p> <p>Introduction Tafsīr al-Imām al-Ḥasan al-'Askarī (a) (<u>Arabic</u>: تفسير الامام الحسن العسكري) is a Shia and hadith commentary of the Qur'an belonging to the 3rd/9th century. In this interpretation, most verses of the Quran should have been interpreted; While most of the interpretations are</p>

---

about the miracles of the Holy Prophet (PBUH) and the infallible imams (AS), the interpretation begins with narrations on the virtues of the Qur'an, interpretations, and morals of the Qur'an. And it continues with hadiths about the virtues of the Ahl al-Bayt (peace be upon them) and the ugliness of their enemies. The series of narrators (Sanad) of the book shows that the narration of this book was popular among scholars and jurists 4 rd /10th and 5 rd /11th centuries in Qom. The existing book only includes the beginning of the Qur'an up to verse 282 of the Qur'an. A total of 379 hadiths have been narrated in the book, most of which are a few pages long. Therefore, sometimes the structure of hadiths is lost or even some of them become incoherent. There are various doubts about the author of this commentary. This article wants to identify the owner of this book.

Materials and methods

This book of interpretation "Tafsir" is much copied compared to similar books. So that there are nearly a hundred written copies of it. Scholars have criticized this commentary from various aspects such as "manuscript", "date of authorship", "attribution of the book to the author", "documents at the beginning of the book" and most importantly "content of the book".

Considering the difference of opinion in the interpretation of Imam Hasan Askari (AS) and especially the doubt in attributing the interpretation to Imam Askari (AS), the question arises, who is this book of interpretation?

The research method in this document is historical. Based on this, it is important to describe the document, analyze the narration of the commentary book from different aspects, especially the characters, and track people and names of people in the text of the book.

Research results

The research revealed that in the content of Tafsir narrations attributed to Imam Hasan Askari (AS), there is evidence that can be used to identify the narrator of Tafsir and the author of Tafsir. Some of these evidences are:

1. Emphasis on the Imami Shia of the narrators and their fathers.
2. The time of occurrence of some narrations, such as the existence of a conflict between the Zaydis and some of the imams of Tabaristan, which these events indicate, is related to the reign of "Abū Muḥammad al-Ḥasan ibn Zayd ibn Muḥammad ibn Isma'īl ibn al-Ḥasan ibn Zayd,

also known as al-Dā'ī al-Kabīr,". 3. The amount of distance between Estrabad and Amol or Samarra: is mentioned as 10 days. This shows that Hasan bin Ali's place of residence was near Estrabad. 4. In these narrations, Hasan bin Ali had the facilities of receiving and meeting people, and Imam Hassan Askari was deprived of these facilities. 5. Because the 11th Imam (AS) did not have the opportunity to maintain and train people and, most importantly, he did not have the conditions to teach Tafsir every day, he could not be the narrator of the Tafsir in this narration. It is also consistent with the time of seven years of education in the narration. 6. According to the textual evidence, the religion of Hasan bin Ali Askari in these narrations was not Imami Shia. 7. In the narrative, there are descriptions of the geographical location of Hasan bin Ali's residence, such as "Al-Jasrin, Bazaar and Shahr", which shows the geographical location of Hasan bin Ali's residence in the city of Amel. 8. In these narrations, Hasan bin Ali either held a government position or had a close relationship with the government and its governors. 9. Having scientific gatherings and the presence of companions to acquire knowledge with Hasan bin Ali is not compatible with the biography of the 11th Imam (AS) 10. Coordination of the narratives with the religious situation of Tabaristan and the existence of Shia and Sunni conflicts around it. In general, and considering all the textual evidence of the narrations, it should be said that these narrations of Imam Askari's three interpretations are in harmony with the life and biography of Naser Uṭrūsh and his position in Tabaristan. Therefore, it can be concluded that the character of the narrator of Tafsir in these narrations is Hasan bin Ali Askari nicknamed Nasser Uṭrūsh Zaidi.

References

1. Ibn Esfandiari, Muhammad (1987), *Tarikh Tabaristan*, edited by Iqbal, Tehran: Padideh Publications. [In Persian]
  2. Ibn al-Athīr al-Jazarī, Alī 'Izz ad-Dīn (1385 A.H.), *al-Kamal fī al-Tarikh*, Beirut: Dar Sadir. [In Arabic]
  3. al-Nadīm, Abū al-Faraj Muḥammad ibn Ishāq (1417 A.H.), *al-Fahrst , Ramadani Ansan*, Beirut: Dar al-Marafa.
  4. ibn Khaldūn, Abū Zayd 'Abd ar-Raḥmān ibn Muḥammad (1987), *History of Ibn Khaldūn*, translated by Abdolmohammad Ayati , Tehran: Institute of Cultural Studies and Research. [In Persian]
  5. Ibn Khallikān, Aḥmad bin Muḥammad bin Ibrāhīm , (1971), *'Wafayāt al-A'yān wa-Anbā' Abnā' az-Zamān'*, Beirut: Dar Sadir. [In Arabic]
  6. Ibn Shahrāshūb, Zayn al-Dīn Abū Ja'far Muḥammad (1379 A.H.), *Manaqib al Abi Talib, Qom*: Allameh Publications. [In Persian]
  7. Ibn Shahrāshūb, Zayn al-Dīn Abū Ja'far Muḥammad (1405 AH), *Manaqib al Abi Talib*, Beirut :Darlazawa Publications. [In Arabic]
-

8. Ibn al-Tiqtaqa, Muhammad bin Ali (1418 A.H.), *Al-Asili fi Ansab al-Talibeen*, Qom: Marashi Library. [In Arabic]
9. Ibn 'Inabah, Jamal al-Din Ahmad ibn 'Alī (1417 A.H.), *Umdat al-tālib fi nasab Āl Abī Tālib*, Qom, Ansariyan Foundation. [In Arabic]
10. Abu Zahra, Muhammad (n.d.), *Imam Zaid: his life and era - his views and jurisprudence*, Cairo: Dar al-Fikr al-Arabiya. [In Arabic]
11. Erbali, Ali Ibn Isa (1405 AH), *Kashf al-Ghamma*, Beirut: Dar al-Azwa. [In Arabic]
12. Ostadi, Kazem (2021), "Examination of the attribution of the Book of Salim to Sheikh Tusi", *Science of Hadith*, V. 26, N. 1. [In Persian]
13. Ostadi, Kazem (2021), "Introduction and review of the oldest manuscript of the commentary attributed to Imam Hasan Askari (AS)", *Haftasman magazine*, No. 80. [In Persian]
14. Ostadi, Kazem (2021), "Recognition of the author of the book called al-Mustarashed", *Quran and Hadith researches*, University of Tehran. [In Persian]
15. Ostadi, Kazem (2021), "Historical biography of Abu Jaafar al-Marashi", *Sokhn Tarikh*, No. 26.
16. Ostadi, Kazem (2020), *about Salim and his book*, Qom: Dar al-Hadith Library.
17. Atrosh, Hasan bin Ali (1418 A.H.), *Anbasat, Yemen: Al-Tarath al-Islami School*. [In Arabic]
18. Amin Ameli, Mohsen (1421 A.H.), *Ayan al-Shia*, Beirut: Dar al-Maarif. [In Persian]
19. Amin Ameli, Mohsen (1395 A.H.), *Al-Shia between truths and illusions*, Beirut: Al-Alami. [In Arabic]
20. Brasher, Meir (2019), *Qur'an and the First Exegetical Periods of Shia Imamia*, Tehran: Hikmat. [In Persian]
21. Behniafar, Ahmadreza (2011), "Imam Hassan Askari's (AS) political positions and actions against the Abbasid caliphate", *Journal of History of Islamic Culture and Civilization*, V. 3, N.7. [In Persian]
22. Biranvand, Zainab (Spring 2018), "The role of Shiite ministers of the Abbasid Caliphate on the expansion of Imami Shiism in the 7th century Hijri", *History of Islamic Civilization*, V. 52, N. 1. [In Persian]
23. Paktachi, Ahmad (2012), "Introduction to Hasan Askari (AS)", *Big Islamic Encyclopaedia Volume 20*, Tehran: Islamic Encyclopaedia. [In Persian]
24. Tehrani, Agha Bozor (1988), *al-Dhari'a to Saneef al-Shia*, Tehran: Islamic Library.
25. Tehrani, Agha Bozor (1408 A.H.), *al-Dhari'a al-Tsanif al-Shi'a*, Qom: Ismailian Foundation. [In Persian]

26. Jafarian, Rasul (2008), *History of Shiism in Iran from the beginning to the rise of the Safavid state*, Tehran: Alam. [In Persian]
  27. Khazali, nobles and a group of writers (1426 A.H.), *Encyclopaedia of Imam al-Askari (AS)*, Qom: Wali al-Asr (AS) Foundation. [In Persian]
  28. Khoei, Sidabul al-Qasim (1413 A.H.), *Majam Rijal al-Hadith*, Bija: Publication of Ayatollah Khoei Foundation.
  29. Rawandi, Saeed bin Abdullah (1409 A.H.), *Al-Kharaj and Al-Jaraih*, Qom: Imam Mahdi Institute (AS). [In Persian]
  30. Rahmati, Mohsen (Winter 2017), "Imami Shi'ism in Transcendentalism during the Samanian era", *Shi'ism*, V. 16, N. 64. [In Persian]
  31. Sotoudeh, Manouchehr (1998), from Astara to Starbad, Tehran:(n.p) [In Persian]
  32. Sajjadi, Sadegh (2019), "Introduction of Ibn Khaqan", *Islamic Encyclopedia of Tehran: Islamic Encyclopedia*. [In Persian]
  33. Seyed Kobari, Alireza (1999), *Shia seminaries in the world*, Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
  34. Shabiri Zanjani, Seyyed Mohammad Javad (1991), *Sheikh Mofid and the book of appropriation*, Noor Alam, No. 37-40. [In Persian]
  35. Shariati Fuklaei, Hassan (1388), *Al-Kia Shia government in Gilan*, Qom: Shia studies.
  36. Sediq, Isa (1976), *Tarikh Farhang Iran, Tehran: Sahami Kitab Company*. [In Persian]
  37. Al-Şafadī ,Khalīl ibn Aybak (1399 A.H.), *Kitab al-Wafi bi'l-Wafayat , With the efforts Abd al-Tawab*, Beirut: Dar Sadir.
  38. Tabarsi (1386 AH), *al-Ihtjaj, suspension of al-Khursan*, Najaf: Al-Nu'man. [In Persian]
  39. Tabarsī, al-Faḍl ibn al-Hasan (1417 A.H.), *I'lām al-wará bi-a'lām al-hudá*, Qom: Al -Bayt Foundation. [In Persian]
  40. Tabarsi, attributed to Ahmed bin Ali (736 A.H.), *Al-Ihtijā, handwritten copy, Ardakan Seminary Library*, No. 177, dated 736 A.H.
  41. Tabari, Mohammad Bin Jarir (n.d.), *Tarikh Tabari, Beirut, (n.p)*. [In Arabic]
  42. Tareehi, Fakhreddin bin Mohammad Ali (n.d.), *Jame al-Maqal*, Tehran: Bouzarjamehr.
  43. Tusi, Muhammad bin Hassan (1429 A.H.), *Al-Ghaibah*, Qom: Institute of Islamic Studies.
  44. Askari, Hassan (1409 A.H.), *al-Tafsir al-Mansoob to Imam al-Hasan bin Ali al-Askari(AS), researched by Muhammad Baqir Abtahi*, Qom: (n.p). [In Arabic]
  45. Al-Ashi, Ahmad bin Qasim (n.d.), *Al-Bahr al-Zakhar*, Yemen: Al-Aliman School. [In Arabic]
  46. Alam Al-Hadi, Ali bin Hossein (1417 A.H.), *the problems of the Nazarenes, Research Center for Research*, Tehran: The relationship between culture and Islamic .
  47. Omri, Ali ibn Muhammad (1422 A.H.), *Al-Majdi fi Ansab al-Talbeen*, Qom: Marashi Library.
-

National Library
And Archives Of
The I. R. Of Iran

journal of Iranian- Islamic Studies

Print ISSN 2322-2891

Online ISSN 2717-2961.

Vol 12. No2. Summer 2022 PP.1-29

6

48. Ghafari Rudsari, Zulikha (2011), "*The spread of Islam in Gilan and Dilman with an emphasis on Sunni religions*", Journal of History of Islam and Iran, V.22, N.13.
49. Fallah, Ibrahim (2012), *An analysis of the life of Nasser Kabir, available in the collection of articles of Nasser Congress*, Qom: World Assembly of Ahl al-Bayt (AS). [In Persian]
50. Qahpani, Enayatullah (1985), *Majma al-Rijal, research by Allameh*, Qom: Ismailian.
51. Gilani, Mullah Sheikh Ali (1973), *History of Mazandaran, revised by Manouchehr Sotoudeh*, Tehran: Farhang Iran Foundation. [In Persian]
52. Madelong, Wilfred (1985), *Recovered Arabic texts about the history of the Zaidi imams of Tabaristan*, Dillman and Gilan, translated by Heshmat Moayed, Tehran: Iranology. [In Persian]
53. Madelong, Wilfred (1987), *The News of the Imams of Al-Zaydiyya*, Beirut: Al-Mahad al-Almani for Al-Sharqiya Research. [In Arabic]
54. Majlesi, Mohammad Baqer (1403 A.H.), *Bihar al-Anwar*, Beirut: Al-Rasalah Foundation [In Arabic].
55. Moradian, Waliullah (2018), "*Comparative study of the performance of Hassan bin Zayd with Hassan bin Ali al-Utrush*", Shia Research, V. 5, N. 16. [In Persian]
56. Marashi, Zahir al-Din (1982), *History of Tabaristan and Royan and Mazandaran*, Tehran: Sharq. [In Persian]
57. Mar'ashi Amoli, Zahir al-Din (1984), *the history of Tabaristan and Royan and Mazandaran*, Tehran: Gostareh. [In Persian]
58. Al-Mas'ūdī, Abū al-Ḥasan 'Alī ibn al-Ḥusayn ibn 'Alī (1385 A.H.), *Murūj al-Dahab wa-Ma'ādin al-Jawhar, researched by Abdul Hamid*, Egypt: Al-Maktaba al-Tajariyyah al-Kubari. [In Arabic]
59. Mufid, Muhammad bin Muhammad (1414 A.H.), *Al-Arshad in the knowledge of Hajjaj Allah Ali al-Abad*, Research of Al-Al-Bayt [In Arabic]

Cite this article: Ostadi Kazem, Documentary recognition and critical study of commentary narratives attributed to Imam Hasan Askari (A.S). Journal of Iranian and Islamic studies.vol 12. No2, Pages-1-29.

Doi:10.30484/JII.2023.2966.1063

© The Author; **Ostadi Kazem**

Publisher: National Library and Archives of the I. R. of Iran

DOI: 10.30484/JII.2023.2966.1063

بازشناخت اسنادی و مطالعه انتقادی روایت‌های تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)

کازم استادی^۱

استادیار علوم قرآن و حدیث، دانشگاه مفید، قم ایران رایانامه: kazemostadi@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

درباره تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)، در برخی از منابع متقدم و متأخر گفت‌وگوها و اشارات انتقادی متعددی شده است. با توجه به مناقشات درباره این تفسیر و مخصوصاً تردید در انتساب تفسیر به امامان عسکری (ع)، این مسئله و سوال پیش می‌آید که آیا این تفسیر به شخص دیگری به غیر از امام دهم و یا یازدهم (ع) قابل استناد است؟ آیا در متن تفسیر نشانه‌هایی وجود دارد که با استناد به آنها به هویت مؤلف تفسیر پی برد؟ بر این اساس پژوهش حاضر به بررسی سه روایت راویان اولیه این تفسیر پرداخته تا با دلایل و قرائن نشان دهد مؤلف تفسیر چه کسی است. پس از بررسی و تجزیه و تحلیل تاریخی این روایت‌ها و با توجه به همه شواهد و قرائن، مشخص شد که روایت‌های سه‌گانه تفسیر عسکری، با زندگی و شرح حال و موقعیت حسن بن علی ملقب به ناصر اطروش در طبرستان هماهنگ است و می‌توان نتیجه گرفت که شخصیت راوی تفسیر در این روایت‌ها، حسن بن علی عسکری ملقب به ناصر للحق اطروش زیدی است. روش بررسی در این مقاله روش اسنادی، تاریخی است.

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۲۳/۲۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۳/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۱۹

تاریخ نشر آنلاین: ۱۴۰۱/۰۶/۰۱

واژه‌های کلیدی:

امام حسن عسکری (ع)،

حسن بن اطروش،

ناصر اطروش زیدی،

کتاب تفسیر،

امامیه،

زیدی.

استناد: استادی، کازم (۱۴۰۱) بازشناخت اسنادی و مطالعه انتقادی روایت‌های تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) کازم استادی، مجله مطالعات ایرانی و اسلام، دوره ۱۲، ش ۲،

صص ۱-۲۹.

Doi:10.30484/JII.2023.2966.1063

© نویسندگان. کازم استادی

ناشر: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

مقدمه:

تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)، از تفاسیر روایی و حدیثی متقدم شیعه است که بسیاری از آیات در آن تأویل شده است و غالب تأویل‌ها نیز دربارهٔ معجزات پیامبر (ص) و امامان شیعه و به نوعی مباحث امامت و ولایت است. متن تفسیر ناقص و به نوعی درهم‌ریخته است (استادی، ۱۴۰۰: ث) و فقط تا پایان آیه ۲۸۲ سوره بقره را در بر می‌گیرد و حدود ۳۷۹ روایت در آن شماره‌گذاری شده است (عسکری، ۱۴۰۹ ق: سراسر متن). این تفسیر قرآن، به نسبت کتاب‌های هم‌عرض و مشابه خود، بسیار پر نسخه است؛ به طوری که نزدیک به یکصد نسخهٔ خطی دارد (درایتی، ۱۳۹۱: ۶۶۰/۸) که در نوع خود کم‌نظیر است. هر چند مورد بی‌توجهی فهرست‌نویسان و تراجم‌نگار ان امامیه قرار گرفت و از حدود قرن هفتم به بعد، برخی به آن توجه کرده‌اند (استادی، ۱۴۰۰: ت، سراسر متن). این تفسیر از جهات مختلفی همچون «نسخ خطی»، «تاریخ تألیف اثر»، «انتساب کتاب به مؤلف»، «اسناد ابتدای کتاب» و از همه مهم‌تر «محتوای کتاب»، مناقشه‌برانگیز بوده است و اندیشمندان آن را نقد کرده‌اند.

دربارهٔ تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)، در برخی از منابع متقدم و متأخر گفت‌وگوهای اجمالی و انتقادی انجام شده است (داماد، ۱۳۹۷: ۱۸۸۱۲۱؛ بلاغی، بی‌تا: ۴۹/۱؛ شوشتری، ۱۴۰۱: ۱۵۲۲۲۸/۱؛ شعرانی، ۱۳۸۶: حاشیه مجمع‌البیان، ۵۸۰/۱۰). همچنین، آثار مستقلی دربارهٔ این کتاب نوشته شده است که مقالات زیر از آن جمله‌اند: «بحثی دربارهٔ تفسیر امام حسن عسکری (ع)» نوشته رضا استادی؛ «بررسی صحت و اعتبار روایات تفسیر منسوب به امام عسکری (ع)» نوشته فاطمه هاشمی؛ «تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) در بررسی علامه شوشتری» اثر شادی نفیسی؛ «تبارشناسی روایات تفسیر العسکری و تأثیر آن بر اعتبارسنجی تفسیر» نوشته ربابه ناظمی و مجید معارف و «قرآن و نخستین ادوار تفسیری شیعه امامیه» اثر مئیر براشر.

با توجه به مناقشات دربارهٔ تفسیر امام حسن عسکری (ع) و مخصوصاً تردید در انتساب تفسیر به امامان عسکری (ع)، این مسئله مطرح می‌شود که کتاب تفسیر از آنچه کسی است؟ آیا می‌توان این تفسیر را به شخص دیگری به غیر از امام (ع) استناد داد؟ آیا دلایلی وجود دارد که نشان دهد، تفسیر کنونی، به شخص خاصی متعلق است؟ آیا در متن تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)، نشانه‌هایی وجود دارد که از طریق استناد به آنها به هویت راوی تفسیر پی ببریم؟ با توجه به مناقشات انتساب کتاب به امام حسن عسکری (ع)، پژوهش حاضر به بررسی سه روایت از روایات اولیه این تفسیر می‌پردازد که در ابتدا و اواسط تفسیر قرار دارد، تا با دلایل و قرائن نشان دهد که مؤلف تفسیر چه کسی است.

الف) درباره روایت‌های اسنادی در تفسیر عسکری

کتاب‌های متقدم حدیثی و روایی اسلامی یعنی، نسخ خطی باقی مانده از قرون پنجم تا هفتم هجری قمری که اکنون در دسترس هستند، از نظر آگار متن به چند دسته به شرح ذیل قابل تقسیم هستند:

۱. برخی از نسخ و بلکه بیشتر آنها، در ابتدای متن افتادگی دارند. به این معنی که چند ورق از نسخه و، یا نسخ خطی اثر، بر اثر طول زمان یا استهلاک و، یا مراقبت نکردن از نسخه پاره شده و افتاده است. در این نسل چون صفحه‌های ابتدایی وجود ندارد، ما نمی‌دانیم که وضعیت کتاب از نظر آغاز، چگونه بوده است (برای کتاب/اختصاص، نک: شبیری، ۱۳۷۰؛ برای کتاب/الم ستر شد، نک: اسنادی، ۱۴۰۰ چ). هر چند که برخی از همین آثار، ممکن است در دوره‌های بعدی، آغازهای نو نویس پیدا کرده باشند، یعنی، افرادی به‌غیر از مؤلف، به نوشتن اسناد، مقدمه و آغاز برای کتاب اقدام کرده باشند که در مواردی، شناسایی این وضعیت بسیار مشکل است (اسنادی، ۱۳۹۹ و ۱۴۰۰ ب).

۲. برخی از آثار روایی و حدیثی نیز با اینکه در آغاز افتادگی ندارند، اما بدون مقدمه هستند. هر چند گاهی در همین موارد ممکن است مقدمه کتاب افتاده باشد و در نسخه‌برداری‌های بعدی، کتاب طوری نگارش یافته است که این افتادگی مشخص نشود.

۳. در کتاب‌ها و آثاری که مقدمه دارند، مقدمه شامل توضیحاتی درباره تألیف و، یا انتقال اثر است که یا نویسنده اصلی آن را نوشته است و، یا افراد دیگری در دوره‌های بعدی بر نسخه کتاب مقدمه نوشته‌اند. در هر صورت، این مقدمه‌ها، اکنون بسیار مهم‌اند، چون از طریق آنها اطلاعات مهمی درباره کتاب به‌دست می‌آید که با تجزیه و تحلیل آنها به اصالت کتاب پی می‌بریم.

یکی از آثار متقدم حدیثی، که مقدمه روایت‌گونه‌ای بر ابتدای نسخ خود دارد، کتاب تفسیر عسکری است. این کتاب، یک روایت در ابتدای نسخه (عسکری، ۱۴۰۹ ق: ۱۰) و دو روایت کوتاه دیگر در اواسط نسخه دارد که اطلاعات بسیار مهمی درباره مؤلف و اصالت اثر در اختیار ما قرار می‌دهد (عسکری، ۱۴۰۹ ق: ۳۱۶ و ۳۶۳). البته، احتمالاً در کتاب تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)، به نسبت یوسف و علی راویان اصلی تفسیر، روایت‌های متعددی وجود داشته است، اما از آنجایی که نسخه تفسیر به‌صورت ناقص و درهم‌ریخته در سده‌های بعدی نوشته شده است (اسنادی، ۱۴۰۰ ث) احتمالاً این روایت‌ها از بین رفته‌اند و اکنون همان‌گونه که اشاره شد، تنها سه روایت در متن این تفسیر از راویان آن باقی مانده است.

روایت کتاب تفسیر را از جهات گوناگونی می‌توان تجزیه و تحلیل کرد؛ چه از نظر وجود اشخاص و نام‌هایی که در آن آمده و چه از نظر تناقض متنی و... ولی از آن جایی که مناقشات درباره انتساب کتاب به امام دهم و، یا یازدهم امامیه مطرح است و از کتاب، با عنوان «منسوب به» یاد می‌کنند، آنچه برای این مقاله بسیار مهم است، تعیین تکلیف انتساب کتاب است. بنابراین، تجزیه و تحلیل روایت، با توجه به داده‌های موجود در آن، و تطبیق آنها با ترجمه امام حسن عسکری (ع) و ناصر اطروش، اهمیت ویژه‌ای دارد. به همین دلیل، برخی از این نکات را بیان می‌کنیم و جمع‌بندی از آن ارائه می‌دهیم.

مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۲-تابستان ۱۴۰۱، صفحه ۱-۲۹.

ب) تجزیه و تحلیل روایت اول از راویان تفسیر عسکری

در ابتدای نسخه تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)، پس از اسناد راویان نقل کننده کتاب، روایت نگارش و تألیف اثر در حدود دو صفحه درج شده است.

متن روایت اول

«حدثنی أبو یعقوب یوسف بن محمد بن زیاد و ابوالحسن علی بن محمد بن سیار و کانا من الشیعه الإمامیه قالوا: کان أبوانا إمامیین، وکانت الزیدیة هم الغالبون بأستراباد، وکند فی إمارة الحسن بن زید العلوی الملقب بالداعی إلى الحق إمام الزیدیة، مکان کثیرا لصغاء إلیهم، قتل الناس بسعایاتهم، فخشینا علی أنفسنا، فخرجنا بأهلینا إلى حضرة الامام أبي محمد الحسن بن علی (بن محمد أبي القائم ع)، فأنزلنا عیالاتنا فی بعض الخانات، هم استأذنا علی الإمام الحسن بن علی (ع) فلما رأنا قال: مرحبا بالا وینا، الملتجئین إلى کنفنا، قد تقبل الله تعالی سعی کما، وأمن روعکما وكفا کما أعداء کما، فان صرفا آمین علی أنفسکما و أموالکما. فعجینا من قوله ذلك لنا، مع بنا لم نشک فی صدق مقاله. فقلنا: فماذا تأمرنا أیها الامام أن نصنع فی طریقنا إلى أن ننتهی إلى بلد خرجنا من هناک، و کیف ندخل ذلك البلد ومنه هر بنا، و طلب سلطان البلد لنا حیث ووعیده إیانا شدید. فقال (ع): خلفا علی ولدیكما هذین لأفیدهما العلم الذی یشرفهما الله تعالی به، ثم لاتحفلا بالاسعاه، ولا بو عید الم سعی إلیه، فان الله عزوجل یقصر السعاه و یلجئهم إلى شفاعت کم فیهم عند من قد هریتم منه. قال أبو یعقوب و أبو الحسن: فاتمرا لما أمرنا، و خرجنا و خلفنا هناک، و کند مختلف إلیه، فیتلقانا ببر الأباء و ذوی الأرحام الماسه. فقال لنا ذات یوم: لذا أتاکما خبر کفایة الله عزوجل أبویکما و إخراجته أعداءهما و صدق وعده إیاهما، جعلت من شکر الله از وجل أن أفید کما تفسیر القرآن مشتملا علی بعض اخبار آل محمد (ص) فیعظم الله تعالی بذلک شأنکما. قالوا: ففرحنا وقلنا: یا بن رسول الله فإذا تأتي علی جمیع علوم القرآن ومعانیه؟ قال (ع): کلا...» (عسکری، ۱۴۰۹ ق: ۱۱).

عدم تطابق محتوای روایت اول با حیات امام حسن عسکری (ع)

با مطالعه دقیق متن روایت ابتدایی کتاب تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)، می توان بدرستی ناهماهنگی و عدم تطابق محتوا را با زندگی و وضعیت دوران امام یازدهم شیعیان یعنی، امام حسن عسکری (ع) دریافت برای نمونه: در متن روایت آمده: «ابویعقوب یوسف بن محمد بن زید و [ابوالحسن] علی بن محمد بن سیار، که آنها از شیعیان امامیه بودند، آگاه کردند مرا [که]:

نخست: چنانکه از متن روایت، می توان دریافت که راوی اصلی روایت و راویان بعد او، ناشناس و مجهولند و گوینده و، یا نویسنده اصلی روایت تفسیر فردی غیر از یوسف و علی است و وی از نظر حدیثی، مجهول و بلکه مهممل است. به عبارت دیگر، راوی اصلی روایت یعنی، گوینده «حدثنی»، ناشناس است؛ بنابراین، اساساً مشخص نیست که روایت راویان اسناد کتاب تفسیر عسکری را چه شخصی نقل کرده است. هم چنین، ابویعقوب یوسف بن محمد بن زیاد و ابوالحسن علی بن محمد بن سیار (که در واقع نویسنده و مقرر

تفسیر عسکری‌اند) نیز هر دو مجهول و ناشناسند (خوبی، ۱۴۱۳ ق: ۱۵۷/۱۳). بنابراین، جدای از اعتبارسنجی مسائل حدیثی، از طریق راوی اصلی و دو راوی ملازم حسن بن علی عسکری و تقریرکننده کتاب، نمی‌توان اطلاعات و تحلیلی درباره روایت و انتساب آن به امام حسن عسکری (ع) ارائه داد.

دوم: چرایی تأکید بر شیعه امامی بودن راویان، چنانکه راوی ناشناس روایت می‌گوید: «... که آنها از شیعیان امامیه بودند...» بنابراین، اصل تأکید راوی ناشناس روایت (یعنی گوینده حدیثی)، بر شیعه امامی بودن یوسف و علی، به نوعی معنی‌دار است و حداقل حاوی دو نکته است.

اول اینکه: ممکن است راوی ناشناس روایت و به نوعی راوی تفسیر، خودش امامی نبوده است (احتمالاً از زیدیان باشد) چون تأکید دارد که دو شخص امامی مذهب، این روایت و کتاب را برای من گفته‌اند. طبق برخی گزارش‌ها و اسناد، کتاب تفسیر در ابتدا، در طبرستان منطقه زیدیان رواج داشته و از کاتب کهن‌ترین نسخه خطی آن نیز بر می‌آید که از آل کیای طبرستان بوده است (استادی، ۱۴۰۰ ث). دانسته است که آل کیا (۷۶۹۱۰۰۰ ق)، از سلسله‌های حاکم شیعی در گیلان‌اند که با کمک سادات مرعشی طبرستان که راوی اصلی تفسیر عسکری یعنی، مهدی مرعشی نیز از آنان است (استادی، ۱۴۰۰ خ)، آنان در گیلان و مرکز لاهیجان تشکیل حکومت دادند. آل کیا در آغاز حکومت، زیدی مذهب بودند و بعدها به اثنی‌عشری گرویدند (شریعتی فوکلائی، ۱۳۸۸: ۶۴). از این رو ممکن است راوی ناشناس روایت و تفسیر، خودش زیدی مذهب و به آثار زیدیان علاقه‌مند بوده باشد. بنابراین می‌توان استدلال کرد که یوسف و علی که هر دو امامی مذهب‌اند، تفسیر عسکری ناصر اطروش امام زیدیه را دریافت و از آن روایت کرده‌اند.

دوم اینکه: با تأکید راوی ناشناس بر امامی بودن یوسف و علی و با توجه به اسامی زیدی دیگری که در روایت آمده، و نیز ترویج کتاب تفسیر (وهم‌چنین کتاب احتجاج که حاوی بخشی از این تفسیر است) در منطقه زیدیه و طبرستان، در مجموع باید گفت که کتاب تفسیر عسکری با زیدیان طبرستان ارتباطی دارد که این ارتباط ممکن است حداقلی و در حد راویان تفسیر و نسخه‌برداران آن باشد و، یا حداکثری و به این معنی باشد که اصل کتاب از عالمان زیدی همانند حسن بن علی عسکری اطروش اخذ و بیان شده باشد.

۲. در ادامه متن روایت آمده است: «پدران ما، شیعه امامی بودند؛ در زمانی که زیدی‌ها به سال ۲۵۳ ق در استرآباد، قدرت یافتند و بر طبرستان غالب شده بودند و ما تحت حاکمیت حسن بن زید علوی، ملقب به الداعی إلى الحق سلطنت ۲۵۰-۲۷۰ ق، امام زیدیّه بودیم.» دقت در این بخش از متن نیز گویای چند نکته است:

اول اینکه: تأکید بر شیعه امامیه بودن پدران یوسف و علی

این نکته حداقل دو تصور را ایجاد می‌کند. نخست اینکه راویان امامی‌اند و تأکید دارند که پدرانشان هم امامی بوده‌اند، بدین معنی که تازه امامی نشده‌اند. دیگر اینکه، راویان امامی نیستند و با گفتن جمله «کان أبوانا إمامیین»، قصد دارند تفاوت مذهب خود و پدرانشان را گوشزد کنند. اگر حسن بن علی عسکری که در این روایت به وی اشاره شده است، همان ناصر اطروش باشد، ممکن است ملازمت هفت‌ساله یوسف و علی با وی

و ارتباط معنوی و دینی‌ای که با او داشته‌اند، موجب تغییر مذهب آنها از امامیه به «زیدیه ناصریه» شده باشد. بنابراین، تأکید فوق‌الاشاره بر اینکه پدران ما شیعه امامی بودند، به این معنی خواهد بود که ما شیعه امامی نیستیم. هر چند که این مطلب، با تأکید راوی ناشناس روایت بر امامی بودن یوسف و علی هم‌خوان نیست.

دوم اینکه: زمان وقوع روایت و ملازمت یوسف و علی با حسن بن علی عسکری

در روایت دو اشاره تاریخی وجود دارد که گویای دو تاریخ متفاوت است: اول اینکه ما تحت حاکمیت حسن بن زید علوی، ملقب به ابداعی الی الحق، امام زیدیه بودیم و دوم آنکه زیدی‌ها در استرآباد غالب شده بودند. حسن بن زید بن محمد بن اسماعیل بن زید بن حسن ملقب به «داعی کبیر» و «ابداعی الی الحق»، از سادات حسنی اهل مدینه و پیرو مذهب جارودیّه زیدیه بود که از حجاز به ری کوچ کرد. وی در سال ۲۵۰ هجری قمری، پس از درخو است اهالی طبرستان، قیامی را در آن منطقه رهبری کرد که از دل آن، حکومت علویان طبرستان ایجاد شد (جعفریان، ۱۳۸۸: ۳۰۲-۳۰۴؛ واردی، ۱۳۸۹: ۸۴). وی پس از چندین نبرد علیه طاهریان، توانست بر سراسر کوهستان و دشت‌های طبرستان مسلط شود (واردی، ۱۳۸۹). همچنین، حسن بن زید پس از سرکوب مخالفان داخلی در سوم ذی‌الحجه ۲۵۳ هجری قمری، محمد بن ابراهیم و لشکرستان دیلمی را در رأس سپاهی به‌سوی استرآباد اعزام کرد که توانستند منطقه گرگان و استرآباد را نیز فتح کنند. وی تا سال ۲۷۰ هجری قمری، حکمرانی خود را با مذهب رسمی زیدیه (ابن اسفندیار، ۱۳۶۶: ۲۴۰)، به مرکزیت شهر آمل ادامه داد و در همان شهر مدفون شد (واردی، ۱۳۸۹: ۶۹ و ۸۲).

دانشه‌های تاریخی از حکومت علویان طبرستان نشان می‌دهد که این متن در میانه سال‌های ۲۵۳ تا ۲۷۰ هجری قمری روایت شده است. در این میان، اگر با قرائن مشخص شود که این کتاب پس از سال ۲۶۰ هجری قمری و در فاصله سال‌های ۲۶۰ تا ۲۷۰ هجری قمری روایت شده، به این معنی است که اصل روایت و راویان روایت به امام حسن عسکری (ع) امام یازدهم ما شیعیان ارتباطی ندارد، زیرا ایشان در سال ۲۶۰ هجری قمری وفات کرده است (مفید، ۱۴۱۴ ق: ۳۱۴/۲).

۳. در ادامه متن روایت آمده: «وی به حرف بدخواهان پیش‌اندازه گوش می‌داد؛ و به پیگری [و خبر چینی] آنها، مردم [سعایت شده] را می‌کشت. کسی نیز به بدخواهی پدران ما برآمد، پس برای حفظ جان پدران ما، همراه خانواده خود [و ما، از استرآباد فرار کرده]، به حضور [و اقامتگاه] امام ابی‌محمد حسن عسکری (بن محمد ابی‌القائم علیه‌السلام)^۱ رسیدیم. خانواده‌های خود را در برخی از اطاق‌ها قرار دادیم. سپس از امام حسن بن علی، اجازه [ملاقات] گرفتیم [و به محضرش رفتیم].» در این بخش چند نکته قابل ملاحظه است.

ملاحظه ۱: وجود درگیری میان زیدیان و برخی از امامیان طبرستان

با وجود شیعه زیدی بودن حسن بن زید حاکم طبرستان و توجه و علاقه او به اهل بیت (مهرآبادی، ۱۳۸۱: ۱۳)، و حتی تألیف کتاب‌هایی در این زمینه (مادلو نگ، ۱۳۶۹: ۱۵۷؛ تهرانی، ۱۳۶۷: ۲۵۵/۶)، گزارش‌هایی از سخت‌گیری داعی بر شیعیان امامی وجود دارد. در حکومت داعی کبیر، اختلافاتی میان زیدی‌ها و امامی‌ها

ایجاد شده بود، به طوری که به آنها «اصحاب السیف» و «اصحاب الامامه» می‌گفتند (نک: جعفریان، ۱۳۸۸: ۳۰۲-۳۰۴). بنابراین، افرادی از طبرستان که زیدی بودند و با مذهب رایج حکومت هماهنگی مذهبی داشتند، در مخاصمات شخصی و، یا مناقشات و مسائل سیاسی و حکومتی ممکن بود «سعایت، بدخواهی، بدگویی و خبرچینی» امامیان را به حاکم هر منطقه بکنند که منصوب داعی کبیر بود. از قرائن و شواهد روایت به نظر می‌رسد که والدین یوسف و علی، همین وضعیت را در استرآباد پیدا کرده بودند و نیاز داشتند برای حفظ جان خود از شهر خارج و به شهر دیگری بروند. این فرار می‌توانست به دو صورت انجام شود: فرار کلی بدون امید بازگشت و فرار همراه با پناه آوردن به شخصی که بتواند مشکل ایشان را وساطت و حل کند تا دوباره به شهر خود بازگردند.

ملاحظه ۲: فاصله استرآباد تا آمل و، یا سامراء

از گزارش روایت، روشن است که خانواده یوسف و علی به قصد فرار از استرآباد خارج شده و به محل استقرار حسن بن علی رفته‌اند. اگر به نزد حسن بن علی اطروش رفته باشند، یعنی از استرآباد به آمل رفته‌اند (که توضیح نام شهر خواهد آمد) و اگر به نزد امام حسن بن علی (ع) امام یازدهم شیعیان رفته باشند، یعنی از استرآباد به شهر سامراء رفته‌اند. فاصله میان استرآباد قدیم (یا جرجان و گرگان و جدید) تا شهر آمل، بیش از ۲۰۰ کیلومتر است. و فاصله میان استرآباد قدیم تا شهر سامراء عراق، که محل زندگی امام حسن عسکری (ع) است، بیش از ۱۱۰۰ کیلومتر است. طبق قاعده منطقی، اگر کسی بخواهد برای پناهندگی و وساطت، به شهری و نزد شخصی برود، کوتاه‌ترین مکان را انتخاب می‌کند. بنابراین، به نظر می‌رسد که خانواده یوسف و علی، از استرآباد به آمل رفته باشند، نه به سامراء. در این باره، توضیحات بیشتری در ادامه خواهد آمد.

ملاحظه ۳: تجزیه و تحلیل کنیه‌های حسن بن علی

در متن روایت آمده است: «به حضور امام ابی محمد حسن عسکری بن محمد ابی‌القائم علیه‌السلام رسیدیم.»

نخست: افراد متعددی، با نام عسکری خوانده می‌شوند که از جمله آنها امام هادی (ع) و امام حسن عسکری (ع) (طریحی، بی تا: ۱۸۵؛ قهپانی، ۱۳۶۴: ۱۹۴) و نیز پدر ناصر اطروش (عمری، ۱۴۲۲ ق: ۳۴۸؛ ابن طقطقی، ۱۴۱۸ ق: ۲۷۷؛ امین عاملی، ۱۴۲۱ ق: ۱۷۹/۵) و برخی از پسرانش هستند. حسین بن علی عسکری و حسن بن علی عسکری اند (ابن عنبه، ۱۴۱۷ ق: ۲۸۵). بنابراین، در این روایت به صرف هم‌نامی یعنی «حسن بن علی»، و عنوان «عسکری» نمی‌توان هویت نقش اول روایت را تشخیص داد.

دوم. مهم‌ترین اختلاف نسخ خطی تفسیر عسکری، اختلاف در نگارش کنیه‌ها برای «حسن بن علی» است. این اختلافات جزئی در این مسئله از این جهت بسیار مهم است که به بازشناسی هویت حسن بن علی کمک می‌کند. در این اسناد، هنگام ذکر نام امام عسکری دو نوع کنیه ذکر شده است: یکی حضرت الامام ابی محمد الحسن بن علی بن محمد ابی‌القائم علیهم‌السلام و دیگر حضرت الإمام الحسن بن علی بن محمد ابی‌القائم

مجموعه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۲-تابستان ۱۴۰۱، صفحه ۱-۲۹.

(ع). هم ناصر اطروش (تهرانی، ۱۴۰۸ ق: ۲۵۹/۱۴؛ امین عاملی، ۱۴۲۱ ق: ۱۷۹/۵)، و هم امام یازدهم شیعیان امامیه (نک: اربلی، ۱۴۰۵ ق: ۲۷۱/۳؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹ ق: ۴۲۱/۴)، هر دو کنیه «ابی محمد» داشته‌اند، اما کنیه «آبی قائم» به امام یازدهم شیعیان یعنی، حسن بن علی بن محمد عسکری (ع) اختصاص دارد. در این میان، یک مسئله محل تردید است که همان می‌تواند در تشخیص تصحیف صورت گرفته در سند تفسیر، کمک‌رسان باشد. آن مسئله، ذکر دو کنیه برای «حسن بن علی» است؛ به این معنی که در برخی اسناد نسخ خطی، یک‌بار، کنیه «ابی محمد» ذکر شده و دوباره پس از درج نام حسن بن علی کنیه «آبی قائم» درج شده است که در برخی از اسناد دیگر، این وضعیت دوگانه کنیه، اصلاح شده و کنیه «ابی محمد» از اسناد حذف شده است. این وضعیت اسناد، گویای این است که در نسخ ابتدایی و اولیه تفسیر، تنها کنیه «ابی محمد» که کنیه ناصر اطروش است، وجود داشته (نک: صفحه ۵ نسخه خطی کتابخانه حوزه علمیه اردکان به شماره ۱۷۷ با تاریخ ۷۳۶ ق؛ نیز: طبرسی، منسوب به، ۱۳۸۶ ق: ۱۵). در مرحله بعد که انتساب کتاب تفسیر به امام یازدهم شیعیان شکل گرفته است، کنیه «آبی قائم» به اسناد اضافه شده و در نسخه برداری‌های بعدی، برخی به این وضعیت دو کنیه‌ای ویژه، توجه و کنیه اول یعنی، «ابی محمد» را در نسخه برداری‌های خود حذف کرده‌اند (نسخه خطی رضوی به شماره ۱۱۱۶۵ با تاریخ قرن ۱۰؛ و نیز نسخه خطی مرعشی به شماره ۱۱۹۸۵ قرن ۱۱).

ملاحظه ۴: تردید در امکانات پذیرایی و ملاقات حسن بن علی

در متن روایت آمده است: «... به حضور امام ابی محمد حسن عسکری رسیدیم. خانواده‌های خود را در برخی از اطاق‌ها قرار دادیم. سپس از امام حسن بن علی اجازه گرفتیم...». با توجه به متن روایت، به نظر می‌رسد که حسن بن علی، محل زندگی مخصوصی داشته که امکانات پذیرایی و مهمان کردن افراد برایش فراهم بوده است. همچنین، روشن است که حسن بن علی، شرایط و امکان ملاقات با مردم را داشته است. اکنون این سؤال قابل طرح است که آیا امام حسن عسکری (ع) امام یازدهم شیعیان، چنین شرایط و امکاناتی در اختیار داشته است؟

مطابق اسناد و روایات موجود امام حسن عسکری (ع) در دوران شش ساله امامت خود، شرایط ارتباطی بسیار سختی داشتند. جدای از بخشی از زندگی امام که در زندان سپری شد، ایشان به اجبار در شهر سامراء اقامت کرده و تحت مراقبت حکومت بود. ایشان ناگزیر بودند هر دوشنبه و پنجشنبه خود را به دارالخلافه معرفی کنند (ابن شهر آشوب، ۱۴۰۵ ق: ۴۳۲/۴). جز مدت کمی در اوایل امامتشان که کمتر تحت فشار حکومت بودند و ملاقات‌های محدودی با شیعیان داشتند؛ پس از آن، حتی افراد و شیعیان نمی‌توانستند با ایشان ملاقات کنند. از این رو، هنگامی که امام به دارالخلافه برده می‌شد، شیعیان در مسیر حرکت او به ملاقاتش می‌رفتند (طوسی، ۱۴۲۹ ق: ۲۱۵ و ۲۱۶؛ اربلی، ۱۴۰۵ ق: ۹۳۰/۲). ولی به خاطر مراقبت‌های حکومت، امام (ع) گاه، شیعیان را از همین نوع رابطه نیز منع می‌کرد (راوندی، ۱۴۰۹ ق: ۴۳۹/۱). به این ترتیب ایشان برای فعالیت‌های عادی خود با محدودیت روبه‌رو بودند چه برسد به فعالیت‌های مردمی و فرهنگی و پذیرایی و ملاقات دسته‌جمعی با افراد دیگر. اما حسن بن علی اطروش وضعیتی مقابل داشته است. وی از محترمین

حکومت بود که شرایط ارتباطی و امکانات اجتماعی و فرهنگی او قابل توجه است (مرادیان، ۱۳۹۸؛ فلاح، ۱۳۹۲). نا صر للحق اطروش در مدرسه‌ای که خود ساخته بود، ساکن بود و از اطراف، مردم برای استفاده از علوم، به او روی نهادند و از علم و فقه و حدیث و شعر و ادب او استفاده می‌کردند (گیلانی، ۱۳۵۲: ۱۱۰). بنابراین، به نظر می‌رسد که این ملاقات‌ها و منزل دادن به مسافران را حسن بن علی عکسری یعنی، نا صر اطروش انجام داده است.

۴. در ادامه متن روایت آمده: چون ما را دید، [روایت خود در استرآباد را تعریف نمودیم. سپس حسن بن علی] گفت: خوش آمدید، ای کسانی که به ما پناهنده شدید. خداوند سعی شما را بپذیرد؛ و شما را در امان قرار دهد، به همان اندازه دشمنانتان؛ و [ان شاء الله] با امنیت جان و مالتان، باز گردید [و نگران تهدید آنها نباشید].

ملاحظه ۵. وساطت و پناهندگی از دست داعی کبیر

وساطت و شفاعت اشخاص دارای ارج و قرب نزد حاکمان، موضوعی رایج و بلکه فراگیر در میان حکومت‌های پیشین است. به عبارتی، کسانی که با حکومت و حاکم به مشکل بر می‌خورند، به نزد کسی بروند که در پیشگاه حاکم احترام داشته و خواسته‌اش اجابت شود، تا وی بتواند با وساطت ضمن رفع مشکل مراتب مسائل را حل کند. طبق روایت، پدران یوسف و علی وقتی در استرآباد با حاکم دست‌نشانده داعی کبیر به واسطه یک بدخواه، به مشکل بر خوردند باید به نزد کسی می‌رفتند که نزد حکومت ارج و قرب داشت تا بلکه وی، مشکل آنها را وساطت کند. بنابراین، به نظر می‌رسد آن شخص که نزد حکومت داعی کبیر، دارای جایگاه و ارج و قرب بوده (هارونی، ۱۳۸۷: ۵۱؛ مرعشی، ۱۳۶۱: ۱۳۵؛ ابن‌اسفندیار، ۱۳۶۶: ۲۴۳) حسن بن علی اطروش است که خانواده یوسف و علی به نزد وی پناهنده شده‌اند.

وساطت نزد داعی کبیر، در حکومت طبرستان نمونه‌های دیگری نیز دارد، مثلاً وقتی سلیمان بن عبدالله یکی از فرمانداران طاهری طبرستان (حکومت ۲۳۷-۲۵۰ ق) در جنگ نهایی با حسن بن زید داعی کبیر، شکست خورد، سپاهیان دیلمی در شهر ساری به قتل و غارت روی آوردند. سلیمان از ساری به استرآباد گریخت، ولیکن اقوام و اموالش به دست علویان افتادند. داعی پس از این پیروزی چند ماه در ساری ماند و سپس به شهر آمل بازگشت. سلیمان از استرآباد به محمد بن زید برادر داعی کبیر، نامه‌ای نوشت و در آن از محمد درخواست و التماس کرد که نزد برادرش وساطت و شفاعت کند تا خانواده و بستگانش را از بند رها کنند. داعی کبیر نیز با درخواست برادرش موافقت کرد و آن افراد را به استرآباد فرستاد (واردی، ۱۳۸۹: ۶۵ و ۶۶).

حسن بن علی اطروش بر عکس حسن بن زید داعی کبیر (نک: مرادیان، ۱۳۹۸؛ سراسر متن)، شخصیتی فرهنگی و مذهبی بود و با داشتن اخلاق کمک‌رسانی به مردم (نک: فلاح، ۱۳۹۲؛ سراسر متن) و گرایش‌های فکری و فقهی همانند مسئله تقیه، به امامیه نزدیک بوده است (موسوی بنیانی، ۱۳۹۴: ۶۲) (اطروش، ۱۴۱۸: ق: ۶۹) و از طرفی با داعی کبیر دوست بود و جایگاه «وساطت» داشت. بنابراین به نظر می‌رسد که پدران یوسف و علی، برای رهایی از دشمن بدخواه خود در استرآباد تحت حکومت داعی کبیر، به حسن بن علی یعنی،

ناصر اطروش پناه برده‌اند تا او با دوستی و ارتباطی که با حکومت حسن بن زید دارد، مشکلشان را با وساطت و هر روش دیگری برطرف کند. اما امام یازدهم (ع) این وضعیت را نداشت و همان‌طور که پیش‌تر بیان شد در کل زندگانی‌اش، در حصر، زندان و تحت غضب حکومت خلفای عباسی بود (بهنیافر، ۱۳۹۱).

۵. در ادامه متن روایت آمده: ما با اینکه در صدر گفتار وی [و دعای او در حقمان] تردید نداشتیم، از سخن حسن بن علی شگفت زده شدیم. پس گفتیم: ای امام، چه دستوری می‌دهید تا در راه خود قرار بگیریم؟ چگونه به شهری که از آن به اینجا گریختیم، و هم اکنون تحت تعقیب سلطان (که سر سخت، و تهدیداش شدید است) هستیم، بازگردیم؟ امام [پس از دلداری به آنها، پیشنهاد داد و] گفت: دو فرزند خود را [خوب است اینجا نزد من] بگذارید تا به آنها علمی بیاموزم، که خداوند عزوجل [به سبب آن] شرافت به آنان بخشید. پس، نگران خبرچینان و پیگیری تهدید آنها [برای خود] نباشید؛ زیرا خداوند متعال، خبرچینان را در هم می‌کوبد؛ و [حتی] آنها را به شفاعت شما، برای کسی که از او گریخته‌اید [یعنی حسن بن زید]، نیازمند می‌کند.

ملاحظه: امکان نگهداری از فرزندان راویان و آموزش به آنها

امام حسن عسکری (ع)، به‌خاطر تحت‌الحفظ بودن در شهر سامراء و حتی زندانی شدن‌های مکرر، امکان نگهداری افراد و آموزش به‌صورت «خوابگاهی» و پانسیون را نداشتند. اما به‌عکس، طبق گزارش‌های تاریخی مؤلفان متعدد، طالبان علم و حتی عالمان، از نقاط مختلف به شهر آمل می‌آمدند تا از محضر ناصر اطروش بهره علمی ببرند (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۱۳۵/۱۹؛ ابن خلدون، ۱۳۶۶: ۵۷۱/۲ و ۳/۳۴؛ ابن ندیم، ۱۴۱۷ ق: ۲۷۳؛ ابن اسفندیار، ۱۳۶۶: ۲۷۵). وی مدارسی را برای این منظور ساخته بود (نک: مسعودی، ۱۳۸۵ ق: ۳۷۷/۴ و ۳۷۳؛ امین عاملی، ۱۴۲۱ ق: ۱۸۰/۵) و جدای از دیگر علوم اسلامی، به تعلیم و آموزش قرآن و تفسیر آنها می‌پرداخت (مادلونگ، ویلفرد ۱۹۸۷: ۸۳). حتی برخی معتقدند که نخستین مراکز آموزشی به‌صورت مدرسه را ناصر اطروش تأسیس کرده است (صدیق، ۱۳۵۵: ۷۷) که نمونه شاخص و مهم آن، در شهر آمل طبرستان بوده است (مرعشی، ۱۳۶۳: ۳۰۸؛ سیدکباری، ۱۳۸۷: ۵۵۰). بنابراین، به نظر می‌رسد که با توجه به مطابقت اطلاعات روایت با زندگی حسن بن علی اطروش و عدم هماهنگی با زندگی امام یازدهم یعنی، امام حسن عسکری (ع) که پیش‌تر بیان شد، این روایت با حسن بن علی عسکری یمنی ناصر اطروش مرتبط است.

۶. در ادامه متن روایت آمده: ابویعقوب و ابوالحسن گفتند: پدران ما، اما او [یعنی حسن بن علی] را اطاعت کردند و ما را نزد وی گذاشته و [به‌سوی راه استرآباد] باز گشتند. [ما در آنجا ماندیم و] با [اینکه از نظر مذهب با] او مخالف بودیم، [اما] حسن بن علی ما را با عدالت پدران و [همانند] کسانی که دارای خویشاوندی زیاد هستند، پذیرا شد.

ملاحظه: مذهب حسن بن علی روایت، امامیه نبود

در متن آمده است «با او مخالف بودیم؛ حسن بن علی ما را با عدالت پدران و کسانی که دارای خویشاوندی زیاد هستند، پذیرا شد». درست است که جمله «با او مخالف بودیم» مجمل است، ولی با توجه به تأکید راویان

روایت بر شیعه بودنشان و نیز نکات دیگری درباره زیدیه که در متن روایت وجود دارد، این قسمت از متن را با توجه به سیاق کل آن، باید در معنی «مغایرت مذهب» تفسیر کرد. به این معنی که مذهب راویان با مذهب حسن بن علی، متفاوت بوده است و یوسف و علی بر مذهب امامیه بوده‌اند و حسن بن علی عسکری، بر مذهب زیدیه، به خصوص که در متن از واژه «عدالت» استفاده شده است. بنابراین، همین مطلب می‌تواند نشان دهد که شخصیت «حسن بن علی» در این روایت ناصر اطروش است و نباید آن را با امام حسن عسکری (ع) تطبیق داد.

۷. در ادامه متن روایت آمده: [حسن بن علی] در یکی از [همان] روزها گفت: اگر خبر سلامتی پدرانتان و رسوایی دشمنان آنان و صدق گفتار من به شما رسید، و من به لطف خداوند متعال موفق شدم، می‌خواهم به شما تفسیر قرآن بگویم؛ تفسیری که مشتمل بر اخبار آل محمد (ص) است؛ تا بدین وسیله، خداوند شأن شما را بزرگ گرداند. [یوسف و علی] گفتند: ما خوشحال شدیم و گفتیم: ای فرزند رسول خدا؛ ما تمام علوم و معانی قرآن را فرا می‌گیریم؟ [حسن بن علی] (ع) گفت: خیر... [سپس حدیثی از امام صادق (ع) درباره علم به کل قرآن خواند. (نک: عسکری، ۱۴۰۹ ق: ۱۱)].

نکته ۱: عبارت اخبار آل محمد (ص)

عبارت «اخبار آل محمد» در کلام امامان شیعه و مخصوصاً در روایات امام حسن عسکری (ع) رایج نیست (نک: خزعلی، ۱۴۲۶ ق: سرا سر متن) و با جست‌وجویی که در منابع حدیثی شیعه انجام شد، ظاهراً این تعبیر فقط در تفسیر منسوب به عسکری به کار برده شده است. به نظر می‌رسد امام حسن عسکری (ع) که یکی از امامان دوازده‌گانه شیعیان امامیه است، نباید گوینده این عبارت باشند. یعنی، منطقی است که فردی غیر از امامان شیعه، آن را به کار برده باشد که همان ناصر اطروش است.

نکته ۲: پسر رسول خدا (ص)

در متن روایت آمده است «... گفتیم: ای فرزند رسول خدا...». شاید برخی به اعتبار این جمله بگویند که منظور از این خطاب امام یازدهم ما شیعیان است. اما باید توجه داشت که ناصر اطروش نیز با سه واسطه حسن بن علی بن حسن بن علی بن عمر بن علی بن حسین (ع) فرزند امام سجاد (ع) است (علم‌الهدی، ۱۴۱۷ ق: ۶۲ و ۶۳) بنابراین، به کار بردن این خطاب برای وی نیز منطقی است چراکه او نیز از اولاد رسول خدا (ص) است.

۸. در ادامه متن آمده: «[یوسف و علی] گفتند: [چند روز گذشت و] ما [اقامتگاه] او [یعنی حسن بن علی] را ترک نکرده بودیم؛ تا اینکه پیش قاصدی با نامه‌ای از والدینمان [در نیمه راه استرآباد]، مراجعه کرد. در آن نوشته شده بود که: [در این مدت سفر، وقتی ما در استرآباد نبودیم] حسن بن زید علوی، مردی را به سعایت [و خبرچینی] همان [اشخاص] زیدیه [که بدخواه ما بود]، کشت؛ و پول را مصادره کرد. [اما پس از این واقعه، و خبردار شدن دیگران] نامه‌هایی از مناطقی و شهرهایی که شامل حدود [حکومت] زیدیه بود، با شماتت شدید و توییح زیادی به او [حسن بن زید] رسید؛ و [افراد معتمدی] در آن نامه گفته بودند که، فرد کشته‌شده [و سعایت شده]، یکی از بهترین زیدیان روی زمین بوده است؛ و قصد سعایت‌کنندگان و بدخواهان برای مقتول،

[دستیابی به] منافع و ثروت او، بوده است. پس، وی [یعنی حسن بن زید] از آنها [یعنی نامه‌نویسان] تشکر کرد؛ و دستور داد تا بینی و گوش‌های سعایت‌کنندگان [برای کشته‌شده] را قطع کنند؛ و [البته] برخی دیگر [از آنها] نیز فرار کردند. علوی [زیدی خیرچین و بدخواه مقتول] پشیمان شد؛ و طلب بخشش کرد. [علوی زیدی] ثروت هنگفتی را انفاق کرد؛ و بعد از پس دادن اموال مقتول به وارثان وی، دو برابر دیه مرد مقتول را به آنها داد، و آنها او را حلال کردند؛ و گفتند: در مورد دیه، ما به شما اجازه [بخشش] آن را داده‌ایم؛ و اما خون، برای ما نیست، بلکه برای کشته شدگان است؛ و خدا حاکم است. و علوی [بدخواه با قسم] به خداوند متعال متعهد شد، که [دیگر] درباره مذاهب مردم، سعایت و بدخواهی نکند. و [همچنین] در نامه والدین آنها [آمده بود که]: «حسن بن زید ابداعی [الی الحق]، به‌وسیله برخی از معتمدان خود، امان نامه با مهر خود برای ما [یعنی پدران یوسف و علی] فرستاده؛ و بازگشت پول و جبران خسارت ما را، برای ما، به‌خاطر ضرری که ما در آن متحمل شدیم، تضمین کرده است. پس ما [حتماً] به شهر [استرآباد] می‌رویم؛ تا وی [حسن بن زید] به قولی که داده است، عمل کند. امام [حسن بن علی] (ع) فرمود: وعده خدا حق است. در روز دهم، [اقامت ما در نزد حسن بن علی، دوباره] نامه‌ای از والدینمان به ما رسید؛ که [ما به استرآباد رسیدیم] و [ابداعی [یعنی حسن بن زید] به همه وعده‌های خود به ما، عمل کرد. و [در آن نامه، والدینمان] ما را فرمان دادند، تا با امام [حسن بن علی] که العظیم البرکة و الصادق الوعد، [طبق قرار اولیه] ملازم بمانیم.»

نکته: ناهماهنگی زمان ده روز با فاصله میان استرآباد تا سامراء

با توجه به مضمون متن، روشن است که خانواده یوسف و علی از شهر محل زندگی خود یعنی، استرآباد نامه تأیید قول داعی کبیر را به فرزندان شان ارسال کرده‌اند. به عبارت دیگر، پدران یوسف و علی وقتی از محضر حسن بن علی بازگشتند و به شهر استرآباد رسیدند، و امان نامه و خسارت و اموالشان را پس گرفتند، نامه‌ای به فرزندان خود نوشتند و رفع مشکل خود را به آنها خبر دادند. در اینجا، آنچه مهم است، مسئله «روز دهم» است. زمان برگشت والدین به استرآباد و نوشتن نامه و رسیدن آن به فرزندان شان که ملازم حسن بن علی بودند، ده روز به طول انجامیده است. یعنی، برگشتن آنها به استرآباد، ۵ روز و رسیدن نامه‌رسان به خانه حسن بن علی، ۵ روز که روی هم رفته ده روز شده است. بنابراین، مسافت رفت و برگشت محل زندگی «حسن بن علی عسکری» تا شهر استرآباد ده روز بوده است. فاصله بین استرآباد قدیم (یا جرجان و گرگان و جدید) تا شهر آمل بیش از ۲۰۰ کیلومتر است که پیمودن آن به صورت پیاده و با قافله حدود چهل ساعت مستمر و یا پنج شبانه‌روز به طول می‌انجامد. اما فاصله میان استرآباد قدیم تا شهر سامراء عراق که محل زندگی امام حسن عسکری (ع) است، بیش از ۱۱۰۰ کیلومتر است که پیمودن آن به صورت پیاده و با قافله حدود دوپست و چهل ساعت مستمر و یا سی شبانه‌روز به طول می‌انجامد. حتی اگر فردی بدون قافله و با اسب تندرو و چپار که مخصوص حاکمان بوده است (نک: و صاف‌الحضره، ۱۲۶۹: ۳۸۷)، مسیر را بپیماید، زمان رفت و برگشت او از استرآباد تا سامراء، با توجه به کوهستانی بودن مناطق سر راه حدود بیست روز خواهد شد.

۹. در ادامه متن روایت آمده: هنگامی که امام (ع) اینها را شنید، گفت: اکنون زمانی است که، من آنچه را در تفسیر قرآن به شما وعده داده بودم، به انجام برسانم. سپس حسن بن علی (ع)، گفت: من برای شما هر روز چیزی از آن [تفسیر] می‌گویم تا بنویسید. [خداوند] الزام و پشتکارم دهد، تا سعادت شما را برای خداوند متعال، فراهم کنم. پس اولین مطلبی که [حسن بن علی] به ما املاء فرمود، روایاتی بود که در فضل قرآن و اهل آن وارد شده‌است؛ سپس [وی] تفسیر قرآن را به ما املاء فرمود. ما در مدت اقامت‌مان با حسن بن علی، که هفت سال طول کشید، هر روز مقداری از تفسیر را [از بیان او] می‌نوشتیم.

نکته ۱: شرایط آموزش هر روزه تفسیر

وضعیت آموزش «هر روزه»، ویژه «مدارس آموزشی» است. مخصوصاً که این آموزش روزانه، طولانی مدت باشد. درباره هماهنگی زندگی و شرح حال ناصر اطروش در آموزش افراد و همچنین تأسیس مدارس آموزشی، پیش‌تر سخن گفتیم و ناهماهنگی این وضعیت با زندگی امام یازدهم امام حسن عسکری (ع) را نیز توضیح دادیم. اما اضافه بر آن می‌توان گفت که اگر فرضاً امام یازدهم شیعیان، برنامه آموزش به افرادی را داشته‌اند آیا با وضعیت تحت‌الحفظ بودن ایشان و دسترسی سخت مردم می‌توانستند این آموزش‌ها را به‌صورت «روزانه» و «ممتد» انجام دهند. به نظر می‌رسد که این متن روایت نیز، با وضعیت ناصر اطروش و فعالیت‌های فرهنگی آموزشی وی در طبرستان هماهنگی کامل دارد و مراد از حسن بن علی در این روایت، شخص ناصر اطروش است.

نکته ۲: عدم تطابق هفت سال آموزش با دوران امامت امام یازدهم (ع)

جدای از استبعاد آموزش روزانه، زمان «هفت‌ساله» آموزش تفسیر که در روایت آمده، بسیار مهم است و از دو جهت می‌توان در آن تأمل کرد: اول اینکه همان‌طور که اشاره شد، امام یازدهم شیعیان، با توجه به شرایط زندگی و سخت‌گیری‌های حکومت برای ایشان در سامراء، امکان آموزش، آن هم به‌مدت هفت سال را نداشته‌اند. دوم اینکه، دوران امامت امام حسن عسکری (ع) شش سال بوده است (پاکتچی، ۱۳۹۱) و این عدد با عدد هفت سال آموزش تفسیر هماهنگی ندارد. جدای از این مسئله، حتی اگر زمان آموزش را شش سال و مطابق با مدت امامت امام یازدهم حسن عسکری (ع) در نظر بگیریم، باز یک نکته مهم جلوه‌گری می‌کند و آن اینکه، چرا هیچ گزارشی از این آموزش روزانه که تمام مدت امامت ایشان را در بر گرفته است، در منابع دیگر تاریخی و حدیثی شیعه وجود ندارد. همین مسئله و مطالبی که گذشت، می‌تواند گویای آن باشد که شخصیت حسن بن علی در این روایت، شخص حسن بن علی ملقب به ناصر اطروش است.

ج) تحلیل روایت دوم راویان تفسیر عسکری

در اواسط متن نسخه تفسیر عسکری، روایت دیگری از راویان در چندین صفحه نقل شده‌است که فقط ابتدای آن متن روایی است و مابقی آن، احادیثی است که در آن مجلس، نقل و بحث شده است. بنابراین در این‌جا فقط قسمت ابتدایی بررسی می‌شود.

متن روایت دوم راویان تفسیر عسکری

قال أبو يعقوب يوسف بن زيد و علي بن سيار رضى الله عنه ما حضرنا ليله على غرفه الحسن بن علي (بن محمد). و قد كان ملك الزمان له معظماً و حاشيه له متبجلين إذ مر علينا و الى البلد و الى الجسرین و معه رجل مکتوب. و الحسن بن علي (ع) مشرف من روزنته. فلما راه الوالی، رجل من داشته إجلالاً له. فقال له الحسن بن علي (ع) عد إلى موضعك فعاد و هو معظم له و قال یا ابن رسول الله: أخذت هذا فی هذه الليله على باب حانوت صيرفی فاتهمته بانه يريد نقبه و السرقة منه فقبضت عليه فلما هممت به أن أضربه خمسمائة... (کهن ترین نسخه عسکری، در دانشگاه تهران، برگ ۷۶؛ نیز: عسکری، ۱۴۰۹ ق: ۳۱۶).

نکات ناهماهنگ روایت دوم با امام یازدهم (ع)

با خواندن متن روایت دوم، ناهماهنگی‌های در آن با زندگی و وضعیت و دوران امام یازدهم شیعیان، دیده می‌شود که به برخی از آنها اشاره می‌شود.

۱. در متن روایت آمده: ابویعقوب یوسف بن زیاد و [ابوالحسن] علی بن سيار (رضی الله عنه ما) گفتند: شبی، ما در اتاق حسن بن علی (بن محمد) حاضر بودیم. حاکم وقت [منطقه، به واسطه دوستی حسن بن علی با حکومت]، برای او [یعنی حسن بن علی شأن و] عظمت قائل بود؛ و نیروهای حکومتی نیز [به همین دلیل] به وی احترام می‌گذاشتند.

نکته: حاکم وقت امام یازدهم (ع) و رفتار او

امام حسن عسکری، در دوران خردسالی و به سال ۲۳۳ هجری قمری همراه پدرشان امام هادی (ع) به سامرا آمدند (طبرسی، ۱۴۱۷ ق: ۱۲۷/۲؛ ابن شهر آشوب، ۱۴۰۵ ق: ۵۰۵/۳) و تا زمان وفاتشان یعنی، در تمام عمر خو، تحت حفاظت و مراقبت حکومت عباسی قرار داشته‌اند. طبق گزارش‌های تاریخی، این مهاجرت به اکراه صورت گرفته و در سالی بود که متوکل سخت‌گیری با علویان و شیعه، را به بیشترین حد خود رسانده بود و در همین سال، حتی دستور منهدم کردن بارگاه امام حسین (ع) و منع زیارت قبر حضرت را داد (نک: پاکتچی، ۱۳۹۱). دوره امامت امام عسکری (ع) هم‌زمان با سه خلیفه عباسی یعنی، معتز عباسی (۲۵۵-۲۵۲ ق.)، مهتدی (۲۵۶-۲۵۵ ق.) و معتمد (۲۷۹-۲۵۶ ق.) بوده است که اخبار متعددی درباره زندانی شدن ایشان، قبل از امامت و پس از آن، به دستور حاکمان وقت موجود است (مجلسی، ۱۴۰۳ ق: ۱۴۰۳/۵۰ و ۲۵۴/۳۱۲) و در آخرین مرحله زندان، ایشان توسط معتمد عباسی، به شهادت رسیده‌اند (مفید، ۱۴۱۴ ق: ۳۱۳/۲). لقب «عسکری» نیز که مشترک میان امام هادی (ع) و امام حسن عسکری (ع)، است؛ به همین اقامت اجباری ایشان در شهر سامرا اشاره دارد (ابن خلکان، ۱۹۷۱: ۹۵/۲). همه اینها نشان می‌دهد که ارتباط امام حسن عسکری (ع) با حاکمان

عباسی دو ستانه نبوده است و ایشان محبوب دستگاه حکومتی و افسران آنها نبودند. اما حسن بن علی اطروش، مورد احترام و بزرگداشت حکومت داعی کبیر بود.

۳. در ادامه متن روایت آمده: [در آن هنگام] وقتی [والی منطقه و نیروهایش] از [سمت بازار، از] کنار ما عبور می کردند، تا به شهر و به دو پل [پل شهر آمل] بروند؛ همراه آنها، مردی کت بسته بود.

نکته: الجسرین، پل شهر آمل

از توضیحات والی درباره محل دستگیری سارق متهم در بازار (و بعداً خواهد آمد) و نیز جمله: «وقتی از کنار ما عبور می کردند، تا به شهر و به دو پل بروند...» می توان موقعیت جغرافیایی حسن بن علی را در این روایت کشف کرد.

بر اساس نقشه های قدیمی آمل و نیز بازار قدیمی آمل که در نزدیکی پل قدیمی آمل واقع است و همچنین اینکه، نام دیگر پل قدیمی آمل که اکنون پل دوازده چشمه نامیده می شود، پل امام حسن عسکری است و اکنون نیز این پل و مسجدی با همین نام، در میان مردم قدیمی آمل مشهورند. به نظر می رسد که اطلاعات روایت به منطقه آمل مربوط است که با وضعیت و موقعیت جغرافیایی زندگی حسن بن علی بسیار هماهنگ است. مسجد تاریخی و کنونی امام حسن عسکری در آمل، که در پایین بازار آمل واقع است، از سازه های ناصر اطروش است (ستوده، ۱۳۷۷: ۵۹/۴) و خدمات فرهنگی و رفاهی متعددی در آمل ایجاد کرد (مرادیان، ۱۳۹۸؛ فلاح، ۱۳۹۲). بنابراین ممکن است، علت شهرت این پل به نام امام حسن عسکری، به علت نزدیکی اقامتگاه ناصر اطروش به آن پل بوده باشد و، یا اینکه اساساً ساخت اولیه این پل به همت وی صورت گرفته است. این پل تاریخی چندین بار مرمت شده است (ستوده، ۱۳۷۷: ۵۰/۴) و همانی است که ناصرالدین شاه قاجار در سفرنامه خود این گونه شرح داده است: «از بازار عبور نموده به پلی رسیدیم که به رودخانه هراز ساخته اند عرض پل تنگ بود پیاده از پل عبور نمودیم طول پل صد و پنجاه قدم بود تقریباً دوازده چشمه و بسیار محکم اصلاً عیبی و نقصی به او راه نیافته. رود هراز آب طغیانی داشت از پل گذشته از میان شهر عبور

نمودیم به مقبره [ای] رسیدیم بسیار قدیمی و کاشی کاری خوب نموده صندوقی داشت مشهور به مقبره میربزرگ [قوام الدین مرعشی] (نوری، ۱۳۸۹: ۱۷۸).

بنابراین، احتمال دارد که پیش‌تر، اقامتگاه حسن بن علی اطروش در همان محله قوام‌الدین مرعشی و یا حوالی آن، و طبق روایت دوم تفسیر عسکری، مشرف به راه عبور و مرور در نزدیکی پل آمل قرار داشته است. این قرائن به همراه قرائن و شواهد دیگر متن، می‌تواند گویای این باشد که حسن بن علی روایت تفسیر، ناصر اطروش است.

۳. در ادامه متن روایت آمده: حسن بن علی (ع)، از پنجره اتاق، مشرف به آنها بود. وقتی والی، او [یعنی حسن بن علی] را دید، به احترام وی از اسب خود پیاده شد [و به خدمت حسن بن علی آمد]. حسن بن علی (ع) به والی گفت: به جایگاه خود باز گرد [و سوار اسب شو]؛ و والی را بزرگ داشت.

نکته: مقام یا ارتباط حکومتی حسن بن علی

اینکه یک فرمانده و، یا والی شهر به احترام و جایگاه حسن بن علی از اسب خود پیاده شود و حسن بن علی به او دستور دهد که برو دوباره سوار شو، نشان از جایگاه حکومتی حسن بن علی و ارتباط او با حاکم و حکومت دارد. چنین موقعیتی در این روایت، با جایگاه ناصر اطروش همخوانی دارد، نه با وضعیت زندگی امام یازدهم امام حسن عسکری (ع).

۴. در ادامه متن روایت آمده: والی [منطقه] گفت: ای پسر رسول خدا، من امشب، این شخص [کتبسته] را [نزدیک] درب مغازه صراف [بازار] یافتیم؛ و متهم‌اش کردم، که می‌خواهد نقبی بزند و [از مغازه] دزدی کند. پس او را دستگیر کردم؛ چون تصمیم گرفتم او را پانصد ضربه [تازیانه] بزنم. [روایت بلند است؛ در ادامه، گفت‌وگوها میان والی و حسن بن زید، درباره شیعه و حواشی جریان سارق ادامه پیدا کرده است.]

نکته: سخنان حسن بن علی با حاکم فرمانبردار درباره شیعه واقعی

در ادامه روایت، گفت‌وگوی حدیثی درباره شیعه و شیعه واقعی، میان فرماندار و، یا والی رخ می‌دهد. این گفت‌وگو هماهنگ با حکومت علویان است که همه ایشان شیعه بوده‌اند. و با حکومت عباسیان در سامراء و دوره امامت امام حسن عسکری (ع) و تحت مراقبت بودن ایشان در سامراء هماهنگ نیست. البته، طبق برخی از گزارش‌های تاریخی، در دوره امامین عسکریین (ع)، عبیدالله بن یحیی بن خاقان (م. ۲۶۳ ق.) (سجادی، ۱۳۹۹) و ابومحمد حسن بن جراح (م. ۲۶۸ ق.)، که وی کاتب و وزیر چند تن از خلفای عباسی شد. به‌عنوان نمونه، حسن تا اواخر خلافت معتز (۲۵۲-۲۵۵ ق) رئیس دیوان ضیاع و مدتی کاتب الموفق پسر متوکل بود (صفدی، ۱۲ / ۲۶۷)؛ و معتمد عباسی در ذیقعد ۲۶۳ هجری قمری، وزارت خود را در سامراء به وی سپرد (طبری، بی تا: ۵۳۲/۹). شغل دیوانی وی و نیز تاریخ وقایع زندگی او با روایت تفسیر و دیگر شواهد و قرائن قبلی هماهنگ نیست.

هر چند که در دوره‌های بعدی یعنی، از قرن ششم، شیعیان متعددی به مناصب حکومتی و اداری دست‌یافتند و اقداماتی را در جهت گسترش و راحتی شیعیان انجام دادند (بیرانوند، ۱۳۹۸) بنابراین،

صرف نظر از تحت‌الحفظ بودن امام حسن عسکری (ع)، حتی اگر بپذیریم که برخی از افراد دستگاه حکومت عباسی، ارادتمند امام حسن عسکری (ع) بوده‌اند و ممکن است این واقعه را برای ایشان نیز در نظر گرفت؛ باید گفت که این قسمت از روایت، برای هر دو «حسن بن علی»، یعنی، ناصر اطروش و امام یازدهم (ع)، به طور یکسان مصداق دارد. پس لازم است به دیگر قرائن روایت برای کشف هویت راوی اصلی تفسیر توجه شود.

د) تجزیه و تحلیل روایت سوم راویان تفسیر عسکری

در همان اواسط متن نسخه تفسیر عسکری کنونی، روایت کوتاه دیگری از ملاقات یوسف و علی با حسن بن علی عسکری، در حدود یک صفحه درج شده است که با توجه به درهم‌ریختگی‌های مجلدات تفسیر در نسخه برداری‌های بعدی (نک: اسنادی، ۱۴۰۰ ش: ث، انتهای متن)، به نظر می‌رسد که از نظر قرارگیری در متن کتاب تفسیر، باید قبل از روایت دوم قرار می‌گرفت.

متن روایت سوم

قال أبويعقوب و علی [بن سیار] حضرنا عند الحسن بن علی (أبي القائم ع) فقال له بعض أصحابه جاءني رجل من إخواننا الشيعة قد امتحن بجهال العامة يمتحنونه في الإمامة، ويحلفونه (و قال) كيف صنع حتى نتخلص منهم. فقلت (له) كيف يقولون فقال يقولون لي أتقول إن فلانا هو الامام بعد رسول الله (ص) فلا بد لي من من نزول نعم. و إلا أتخونوني [برخی نسخه‌ها: أُتخونوني] ضرباً، فإذا قلت نعم. قالوا لي [قل] والله. فقلت له قل نعم. و ارد [اريد] به نعمت (من الأنعام) من الإبل و البقر و الغنم. [قلت] فإذا قالوا و الله فقل ولي أی ولي زيد [تريد] عن أمر كذا، فإنهم لا يميزون و قد سلمت. فقال لي فان حق قوا علی، و قالوا قل و الله، و بين الهاء فقلت قل و الله بدفع الهاء فانه لا يك ون يمينا لذا لم يخفض (الهاء). مذهب ثم رجع إلى فقال عر ضوا علی وحلفوني، و قلت كما لقتنتي. فقال له الحسن (ع) سنت كما قال رسول الله (ص) ابدال علی الخیر كفاعله لقد كتب الله لصاحبك بتقيته به عدد كل من استعمل التقيه من شيعتنا و موالينا و محبينا حسنه، و بعدد كل من ترك التقيه من هم حسنه، أذناها حسنة لو قوبل بها جنوب مائة سنة لغفرت، ولي بارشادك إياه مثل ماله. (كهن‌ترین نسخه عسکری، در دانشگاه تهران، برگ ۸۳؛ نیز: عسکری، ۱۴۰۹ ق: ۳۶۳).

نکات ناهماهنگ روایت سوم با امام یازدهم (ع)

با خواندن متن روایت سوم، که آن نیز در اواسط کتاب تفسیر قرار دارد، ناهماهنگی‌های در آن با زندگی، وضعیت و دوران امام یازدهم شیعیان دیده می‌شود که به برخی از آنها اشاره می‌کنیم.

۱. در متن روایت آمده: ابويعقوب و علی [بن سیار] گفتند: ما [هر دو] در حضور [مجلس] حسن بن علی (ابوالقاسم علیه‌السلام)^۳ و برخی از [همراهان و] اصحابش بودیم.

نکته: مجالس حسن بن علی با حضور همراهان

پیش‌تر گفتیم که شرایط زندگی امام یازدهم، امام حسن عسکری (ع)، به گونه‌ای نبوده است که بتواند مجالس درس یا موعظه و مانند آن داشته‌باشند؛ و زندگی‌شان تحت‌الحفظ و در برخی مواقع در زندان گذشته است. اما

حسن بن علی ناصر اطروش، هم مجلس عمومی و هم تدریس و جلسات آموزشی تفسیر داشته است که مردم می توانستند به راحتی در آن حضور یابند.

۲. در ادامه متن روایت آمده: [برخی حاضران مجلس] به او [یعنی حسن بن علی] گفتند: مردی از برادران شیعه [امامیه]، نزد ما آمد [و گفت]: من امتحان شدم [به تفتیش در مذهب]، به قسم خوردن [در مسئله امامت و جانشینی پس از پیامبر (ص)] توسط جهال عامه [یعنی متعصب و ناهل سنت]. [متحیر شدم و با خود گفتم] چگونه عمل کنم تا از دست آنها خلاصی یابم.

نکته: تأکید و تفکیک عنوان مذهب «شیعه»

در متن روایت آمده است «... مردی از برادران شیعه [امامیه]، نزد ما آمد...». در موارد قبل، به اهمیت این تأکید و تفکیک و توجه به توضیح اضافه «شیعه»، سخن گفتیم. در اینجا نیز از سیاق کلام، روشن می شود که ظاهراً اصحاب حسن بن علی و خود وی، مذهبی متفاوت از شیعیان امامیه داشته اند که آن مرد را «از برادران شیعه» خطاب کرده اند. هر چند که این مطلب، نمی تواند به تنهایی قرینه تامی باشد.

۳. در ادامه متن روایت آمده: به [برادر شیعه] گفتیم که چه گفتی [به آنها]؟ [گفت: جهال عامه] گفتند: آیا می گویی که فلانی [یعنی ابوبکر] امام بعد از رسول خدا (ص) است؟ [مرد شیعه گفت: من ناچار بودم که در جواب آنها بگویم بله؛ و گرنه مرا به قصد کشتن، می زدند. اما مشکل آنجا است که] چون گویم بله؛ [آن جماعت] گویند که: بگو «والله». [پس به ذهنم رسید که توریه کنم؛ پس] من گفتم: نعم [والله]؛ و اراده [و قصد از] نعم، [به حیوانات، یعنی] از انعام شتر و گاو و گوسفند، نمودم [نه معنای واقعی نعم را]. همان حاضر و گوینده در مجلس حسن، ادامه داد و گفت [من به او] [برادر شیعه] گفتم: [که هر گاه آن طایفه گویند که، بگوی] [والله، پس تو بگو] [والله، ابوبکر] ولی است؛ اما زیاد [و کم] کن از امر قسم [یعنی، کلمه قسم را در حرف «ها» الله، ادا نکن؛ تا معنی قسم ندهد]؛ زیرا که [جهال عامه را] چندان تمیزی [بر آن] نیست. [و هر گاه که چنین کنی] پس [از ضرر و اذاء] سالم مانی [و به دست آن طایفه، گرفتار نشوی]. اما آن مرد شیعه به من [گفت: که اگر] [جهال عامه بگویند که باید] هاء الله را واضح و مبین بگویی؛ و [کامل] بگویی «والله»؛ در آن صورت، من چه باید بکنم؟ گفتم: بگوی والله و «ها» را مرفوع گردان [و با ضمه بگو]؛ زیرا که چون «ها» را مکسور نگردانی، آن [والله] قسم نیست. آن مرد رفت و [بعد از مدتی به نزد ما] بازگشت و گفت: [دوباره برایم همان روایت با جهال عامه پیش آمد و من] به همان روشی که از تو تعلیم گرفته بودم، قسم خوردم [و آنها از من قبول کردند؛ و خلاص شدم].

نکته: منازعات شیعه و سنی در اطراف طبرستان

پس از ورود اسلام به ایران، بیشتر مناطق سنی مذهب شدند، جز برخی از مناطق غیر دسترس همانند طبرستان که هنوز اسلام نیاورده بودند تا اینکه برخی از این مناطق با مهاجرت علویان و در دوره حکومت علویان طبرستان شیعی مذهب، آن هم از نوع شیعه زیدیه شدند (جعفریان، ۱۳۸۸). ولی نه در همه مناطق طبرستان، زیرا مناطقی از اطراف طبرستان همانند غرب سفید رود، توسط افراد دیگر سنی

مذهب شدند. برای نمونه، بازرگانی به نام ابوجعفر ثومی که اهل امل بود (مادلونگ، ۱۹۸۷: ۲۹ و ۳۰)، و توانسته بود سیاه‌گیل بن‌رستم از سران طوایف و اتباعش را در گیلان بیه‌پس، به مذهب حنبلی درآورد (غفاری رودسری، ۱۳۹۱ ش: ۸۲). بنابراین، شیعیان امامیه یا زیدی طبرستان جدای از دیگر مناطق ایران، در مراودات تجاری و مانند آن در نزدیکی خود، مجبور بودند از مناطق سنی‌نشین عبور کنند که این تلاقی، گاه به تخاصات مذهبی و منازعات دینی منجر می‌شد. این وضعیت در دیگر نقاط ایران نیز قابل مشاهده است (رحمتی، ۱۳۹۷).

۴. در ادامه متن روایت آمده: پس حسن (ع) به ایشان [که سخن گفته بودند] گفت: تو مشمول همان فرمایش رسول خدا (ص) هستی که: راهنمای به‌خیر، همچون انجام دهنده آن است. خداوند برای رفیق تو [به‌جهت] تقیه‌ای که نمود، به شمار افرادی از شیعیان و موالیان و دوستان ما که تقیه را به کار بسته‌اند، حسنه دهد، و [همچنین] به تعداد افرادی که تقیه را ترک گفته‌اند نیز، حسنه دهد؛ که کمترین آن حسنه، اگر با گناهان صد ساله روبه‌رو شود، همه آمرزیده شود. و [همچنین] برای تو به‌جهت این راهنمایی و ارشاد، همانند او [حسنة] خواهد بود.

نکته: تقیه، جزء مبانی فکری حسن بن علی

در متن روایت، حسن بن علی حدیثی از پیامبر (ص) را در مدح و تجویز «تقیه» بیان می‌کند که گویای این مطلب است که شخصیت حسن بن علی به تقیه و یا نفی مذهب در موارد خطر معتقد است. همچنین، در متن تفسیر عسکری در موارد متعددی، عمل به تقیه پشتیبانی و تجویز شده است (به‌عنوان نک: عسکری، ۱۴۰۹ ق: ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۵۷۴).

زیدیه، نفی مذهب و تقیه کردن پیامبران را جایز نمی‌دانند (العشقی، بی تا: ۲۱۶/۱) و در مورد امام نیز طبق تعریف ایشان از امام (ابوزهره، بی تا: ۱۸۸ ۱۹۴)، اساساً تقیه محل توجه نیست. در نظر زیدیه یکی از شرایط امام، قیام است و برای کسی که قیام کرده است، تقیه جایگاهی ندارد. همچنین، مشهور است که جزء باورهای اساسی زیده، نفی تقیه است (امین عاملی، ۱۳۹۵ ق: ۷۷). بنابراین، چون ناصر اطروش به مذهب زیدیه بوده است، ظاهر امر این‌طور به نظر می‌رسد که این حسن بن علی نباید ناصر اطروش باشد. اما به‌عکس این، ناصر اطروش معتقد به تقیه است و در کتاب خود نوشته: «التقیه دینی و دین آباتی و لا ایمان لمن لا تقیه له» (اطروش، ۱۴۱۸ ق: ۶۹).

بنابراین، این بخش از روایت بالا که درباره تائید تقیه است با مبانی فکری ناصر اطروش همخوانی دارد. هر چند اگر متن کنونی تفسیر از امام حسن عسکری (ع) نباشد، گزاره‌های قابل توجهی از مسئله تقیه از نظر امام یازدهم شیعیان نیز در دسترس نیست. بنابراین، در این بخش روایت، اگر متن روایت با نظریات ناصر اطروش، هماهنگی چندانی نداشته باشد، حداقل باید گفت که هر دو حسن بن علی عسکری در موضوع تقیه همانندند.

نتایج پژوهش

تحقیقات نشان داد که در محتوای روایت‌های تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)، علائم و شواهدی وجود دارد که به وسیله آنها می‌توان به نتایج قابل توجهی برای شناسایی هویت راوی تفسیر و مؤلف تفسیر

دست یافت. برخی از این شواهد و قرائن عبارتند از: ۱. تأکید بر شیعه امامی بودن راویان و پدران ایشان. ۲. زمان وقوع برخی روایت‌ها همچون وجود درگیری میان زیدیان و برخی از امامیان طبرستان، نشان می‌دهد که این رخدادها مربوط به دوران حکومت «داعی کبیر» است. ۳. مقدار فاصله استرآباد تا آمل یا سامراء که با توجه به ناهماهنگی زمان ده روز روایت، با فاصله استرآباد تا سامراء، باید نتیجه گرفت که محل زندگی حسن بن علی مکانی نزدیک به استرآباد بوده است. ۴. حسن بن علی در این روایت‌ها، امکانات پذیرایی و ملاقات با مردم را داشته و وساطت و پناهندگی از دست داعی کبیر به نزد وی، امکان پذیر بوده است. ۵. چون امام یازدهم (ع)، امکان نگهداری و آموزش افراد و از همه مهم‌تر، شرایط آموزش تفسیر هر روزه را نداشته است، وی نمی‌توانسته راوی تفسیر در این روایت باشد که این مسئله، با ناهماهنگی دوران شش ساله امامت امام یازدهم (ع) با زمان هفت سال آموزش در روایت نیز همخوانی دارد. ۶. طبق شواهد متنی، مذهب حسن بن علی عسکری این روایت‌ها، شیعه امامیه نبوده است. ۷. در روایت توصیفاتی از محل جغرافیایی اقامت حسن بن علی همانند «الجسرین، بازار و شهر» وجود دارد که موقعیت جغرافیایی اقامتگاه حسن بن علی در شهر آمل را نشان می‌دهد. ۸. حسن بن علی در این روایت‌ها، یا مقام حکومتی داشته و، یا ارتباط نزدیکی با حکومت و والیان آن داشته است. ۹. داشتن مجالس علمی و حضور اصحاب برای کسب دانش نزد حسن بن علی، با شرح حال امام یازدهم (ع) هماهنگ نیست. ۱۰. هماهنگی روایت‌ها، با وضعیت مذهبی طبرستان و وجود منازعات شیعه و سنی در اطراف آن.

در مجموع، و با توجه به همه قرائن و شواهد متنی روایت‌ها، باید گفت که این روایت‌های سه گانه تفسیر عسکری، با زندگی و شرح حال و موقعیت ناصر اطروش در طبرستان هماهنگ است. بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که شخصیت راوی تفسیر در این روایت‌ها، حسن بن علی عسکری ملقب به ناصر اطروش زیدی است و نه امام عسکری؛

پیوست:

۱. از اضافات نسخه برداری‌های بعدی به کتاب است (استادی، ۱۴۴، سراسر متن).
۲. از اضافات نسخه برداری‌های بعدی به کتاب است (نک: استادی، ۱۴۴: ش: د، سراسر متن)
۳. از اضافات نسخه برداری‌های بعدی به کتاب است.

منابع و تحقیقات

- ابن اسفندیار، محمد (۱۳۶۶)، *تاریخ طبرستان*، تصحیح اقبال، تهران: پدیده.
- ابن الأثیر، عزالدین (۱۳۸۵ ق.)، *الکامل فی التاریخ*، بیروت: دار صادر.
- ابن الندیم، محمد بن اسحاق (۱۴۱۷ ق.)، *الفهرست*، تعلیق رضانی، بیروت: دارالمعرفه.
- ابن خلدون، عبدالرحمن (۱۳۶۶)، *تاریخ ابن خلدون*، ترجمه آیتی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

بازشناخت اسنادی و مطالعه اسنادی روایت‌های تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)، کاظم اسنادی

- ابن خلکان، احمد بن محمد (۱۹۷۱)، وفیات الأعیان، بیروت: دار صادر.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۷۹ ق.)، مناقب آل ابی طالب، قم: علامه.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۴۰۵ ق.)، مناقب آل ابی طالب، بیروت دارالاضواء.
- ابن طقطقی، محمد بن علی (۱۴۱۸ ق.)، الاصلی فی انساب الطالبین، قم: کتابخانه مرعشی.
- ابن عنبه، جمال‌الدین احمد بن علی (۱۴۱۷ ق.)، عمدہ الطالب فی انساب آل ابی طالب، قم، مؤسسه انصاریان.
- ابوزهره، محمد (بی تا)، الامام زید حیاتہ و عصرہ آراوہ و فقہہ، قاهره: دارالفکر العربیہ.
- اربلی، علی بن عیسی (۱۴۰۵ ق.)، کشف النعمه، بیروت: دارالاضواء.
- اسنادی، کاظم (۱۴۰۰)، ب، «بررسی انتساب سند کتاب سلیم به شیخ طوسی»، علوم حدیث، دوره ۲۶، شماره ۱.
- اسنادی، کاظم (۱۴۰۰) ث، «معرفی و بررسی کهن‌ترین نسخه خطی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)»، مجله هفت‌آسمان، شماره ۸۰.
- اسنادی، کاظم (۱۴۰۰) ج، «بازشناسی مؤلف کتابی که المسترشد خوانده می‌شود»، پژوهش‌های قرآن و حدیث، دانشگاه تهران.
- اسنادی، کاظم (۱۴۰۰) خ، «زندگی نامه تاریخی ابوجعفر المرعشی»، سخن تاریخ، شماره ۲۶.
- اسنادی، کاظم (۱۳۹۹)، درباره سلیم و کتاب او، قم: کتابخانه دارالحدیث.
- اطروش، حسن بن علی (۱۴۱۸ ق.)، انبساط، یمن: مکتبه التراث الاسلامی.
- امین عاملی، محسن (۱۴۲۱ ق.)، اعیان الشیعه، بیروت: دار المعارف.
- امین عاملی، محسن (۱۳۹۵ ق.)، الشیعه بین الحقائق و الاوهام، بیروت: اعلمی.
- براشر، مئیر (۱۳۹۹)، قرآن و نخستین ادوار تفسیری شیعه امامیه، تهران: حکمت.
- بهنیا، احمد رضا (تابستان ۱۳۹۱)، «مواضع و اقدامات سیاسی امام حسن عسکری (ع) در برابر خلافت عباسی»، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، سال ۳، شماره ۷.
- بیرانوند، زینب (بهار ۱۳۹۸)، «نقش وزیران شیعی دربار خلافت عباسی بر گسترش تشیع امامی در قرن هفتم هجری»، تاریخ تمدن اسلامی، سال ۵۲، شماره ۱.
- پاکتچی، احمد (۱۳۹۱)، «مدخل حسن عسکری (ع)»، دانش‌نامه بزرگ اسلامی جلد ۲۰، تهران: دائرة المعارف اسلامی.
- تهرانی، آقا بزرگ (۱۳۶۷)، الذریعه الی تصانیف الشیعه، تهران: کتابخانه اسلامیه.
- تهرانی، آقا بزرگ (۱۴۰۸ ق.)، الذریعه الی تصانیف الشیعه، قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- جعفریان، رسول (۱۳۸۸)، تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی، تهران: علم.

مجله مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۲-تابستان ۱۴۰۱، صفحه ۱-۲۹.

- خزعلی، اشرف و گروهی از نویسندگان (۱۴۲۶ ق.)، *موسوعه الإمام العسکری علیه السلام*، قم: مؤسسه ولی العصر (ع).
- خوبی، سیدابوالقاسم (۱۴۱۳ ق.)، *معجم رجال الحدیث*، بی‌جا: نشر مؤسسه آیت‌الله خویی.
- راوندی، سعید بن عبدالله (۱۴۰۹ ق.)، *الخرائج و الجرائح*، قم: مؤسسه امام مهدی (عج).
- رحمتی، محسن (زمستان ۱۳۹۷)، «*شیع امامی در ماوراءالنهر در عهد سامانیان*»، *شیعه شناسی*، سال ۱۶، شماره ۶۴.
- ستوده، منوچهر (۱۳۷۷)، *از آستارا تا استارباد*، تهران: بی‌نا.
- سجادی، صادق (۱۳۹۹)، «مدخل ابن خاقان»، *دانشنامه بزرگ اسلامی تهران: دائرة المعارف اسلامی*.
- سیدکباری، علیرضا (۱۳۸۷)، *حوزه‌های علمیه شیعه در گستره جهان*، تهران: امیر کبیر.
- شبیری زنجانی، سید محمد جواد (شهریور ۱۳۷۰)، *شیخ مفید و کتاب اختصاص*، نور علم، شماره ۳۷-۴۰.
- شریعتی فوکلابی، حسن (۱۳۸۸)، *حکومت شیعی آل کیا در گیلان*، قم: شیعه‌شناسی.
- صدیق، عیسی (۱۳۵۵)، *تاریخ فرهنگ ایران*، تهران: شرکت سهامی کتاب.
- صفدی، خلیل‌بن‌ایبک (۱۳۹۹ ق.)، *فوات الوفیات*، بکوشش عبدالتواب، بیروت: دار صادر.
- طبرسی (۱۳۸۶ ق.)، *الاحتجاج*، تعلیق الخراسان، نجف: النعمان.
- طبرسی، فضل‌بن‌حسن (۱۴۱۷ ق.)، *اعلام الوری به اعلام الهدی*، قم: مؤسسه آل‌البيت (ع).
- طبرسی، منسوب به أحمد بن علی (۷۳۶ ق.)، *احتجاج*، نسخه خطی، کتابخانه حوزه علمیه اردکان به شماره ۱۷۷ با تاریخ ۷۳۶ ق.
- طبری، محمد بن جریر (بی‌تا)، *تاریخ طبری*، بیروت، بی‌نا.
- طریحی، فخرالدین بن محمد علی (بی‌تا)، *جامع المقال*، تهران: بوذرجمهر.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۲۹ ق.)، *الغیبه*، قم: مؤسسه معارف اسلامی.
- عسکری، حسن (۱۴۰۹ ق.)، *التفسیر المنسوب الی الامام الحسن بن علی العسکری*، تحقیق محمدباقر ابیطحی، قم: بی‌نا.
- العشی، احمد بن قاسم (بی‌تا)، *البحر الزخار*، یمن: مکتبه الیمن.
- علم‌الهدی، علی بن حسین (۱۴۱۷ ق.)، *مسائل الناصریات*، تحقیق مرکز البحوث، تهران: رابطه الثقافه و العلاقات الإسلامیه.
- عمری، علی بن محمد (۱۴۲۲ ق.)، *المجدی فی انساب الطالبین*، قم: کتابخانه مرعشی.
- غفاری رودسری، زلیخا (بهار ۱۳۹۱)، «*گسترش اسلام در گیلان و دیلمان با تأکید بر مذاهب اهل سنت*»، *تاریخ اسلام و ایران*، سال ۲۲، شماره ۱۳.
- فلاح، ابراهیم (۱۳۹۲)، *تحلیلی از زندگی ناصر کبیر*، موجود در مجموعه مقالات کنگره ناصر، قم: مجمع جهانی اهل بیت (ع).

بازشناخت اسنادی و مطالعه اسنادی روایت‌های تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)، کاظم اسنادی

- قهپانی، عنایت‌الله (۱۳۶۴)، مجمع الرجال، تحقیق علامه، قم: اسماعیلیان.
- گیلانی، ملا شیخ علی (۱۳۵۲)، تاریخ مازندران، مصحح منوچهر ستوده، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- مدلولونگ، ویلفرد (۱۳۶۹)، متون بازیافته عربی درباره تاریخ امامان زیدی طبرستان و دیلمان و گیلان، ترجمه حشمت مؤید، تهران: ایران‌شناسی.
- مدلولونگ، ویلفرد (۱۹۸۷)، اخبار ائمه الزیدیة، بیروت: المعهد الالماني للابحاث الشرقيه.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ ق.)، بحار الانوار، بیروت: مؤسسه الرساله.
- مرادیان، ولی‌الله (بهار ۱۳۹۸)، «بررسی تطبیقی عملکرد > سن‌بن‌زید با > سن‌بن‌علی اطروش»، شیعه پژوهی، سال ۵، شماره ۱۶.
- مرعشی، ظهیرالدین (۱۳۶۱)، تاریخ طبرستان و رویان و مازندران، تهران: شرق.
- مرعشی، ظهیرالدین (۱۳۶۳)، تاریخ طبرستان و رویان و مازندران، به اهتمام دارن، تهران: گستره.
- مسعودی، علی‌بن‌الحسین (۱۳۸۵ ق.)، مروج الذهب، تحقیق عبدالحمید، مصر: المكتبة التجارية الكبرى.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۴ ق.)، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، تحقیق آل‌البيت (ع)، قم: دار المفید.
- مهرآبادی، میترا (۱۳۸۱)، سرگذشت علویان طبرستان و زیاریان، تهران: مؤسسه فرهنگی اهل‌قلم.
- موسوی بنیانی، سیداکبر (۱۳۹۴)، «بررسی انتقادی دیدگاه‌ها درباره مذهب ناصر کبیر و خاندان او»، تاریخ اسلام، سال ۱۶، شماره ۲.
- نوری، مصطفی (بهار ۱۳۸۹)، نخستین سفرنامه نا صرالدین شاه به مازندران، پیام بهارستان، سال ۲، شماره ۷.
- هارونی، یحیی‌بن‌حسین (۱۳۸۷)، الافاده، تصحیح رحمتی، تهران: میراث مکتوب.
- واردی کولایی، تقی (۱۳۸۹)، تاریخ علویان طبرستان، قم: انتشارات دلیل ما.
- وصاف‌الحضره، عبدالله بن‌فضل (۱۲۶۹)، تاریخ و صاف، بمبئی، چاپ‌سنگی.